

RAAMATUKOOL
Eesti
Raamatukogu

AJALOOLINE AJAKIRI

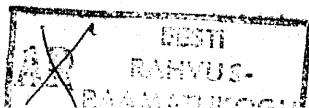
N° 2 **1929**
KAHEKSAS AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / A. R. CEDERBERG / P. HALISTE
R. KLEIS / H. KRÜS / J. KÖPP / O. LIIV / H. SEPP

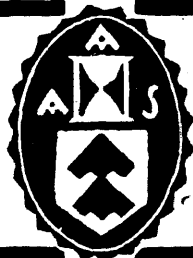
S I S U :

	Lk.
Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes. II. (Lõpp). O. Liiv.	61
Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. I. H. Sepp.	75
Uus teos Eestimaa kodakirikute kohta. O. Freymuth.	83
Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1928—1929. H. Ottenson.	91
Mõningaid jooni Ludvig v. Pastori elust ja ajalooteaduslikust toodangust. A. R. Cederberg.	103
Vadjalaste asustusest Liivimaal. Heinrich Laakmann.	110
Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole. Hans Kruus.	114
Varia.	117

AJALOOLINE AJAKIRI

No 2

1929

Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes.

II

Nagu juba käesoleva kirjutise pealkirjast näha, ei ole tahetud siin esitada niipalju statistilist materjali Tallinna-Soome kaubaliikimise suhtes, vaid seda iseloomustada tähtsamate seejuures avanevate küsimuste arutlemisega ja mõnede näidete esitamisega tollest, võrdlemisi rikkalikust andmestikust, mis selle kohta olemas. Nüüd tahame vaadata Tallinna mõju Soomes ja toonitada siin mõnd iseloomulikku joont. Kõige pealt vaataksime linnu, kes ühenduses viibisid Tallinnaga, ja peatuksime erilisemalt nende juures, kus seeaeg kohtame elavamad kaubavahetist Tallinnaga.

Alustades praeguse Soome pealinna Helsingiga — mainitagu Helsingi väiksust ning tähtsusetust sel ajal. Kogu tema „väliskaubandus“ suurel määral koostub kaubavahetusest Eestimaa ja Stokholmiga. Juba XVI sajandi teisel poolel ta oli Tallinnaga võrdlemisi elavas ühenduses; pea väljaveoaineteks siit Tallinna olid küttepuid, tõrv, kala, nahad, või, hobused j.m. Hoopis kurvemas valguses kirjeldatakse Helsingi kaubanduselu XVII sajandi keskel ja lõpul. 1646. a. kaevatakse, et siin üldse pole enam mingit kaubitsemist. Ja see polegi imestamisväärne, kui teame, et Helsingis asuvalt mantalregistrid sajandi lõpul nimetavad: 1691. a. — 590 ja 1694. a. — 775 mantali-nimistukodanikku¹⁾. Helsingi kaubitsemisvõimalused,

¹⁾ Erik Ehrström, Helsingfors stads historia från 1640 till stora ofreden, Helsingi 1890, lk. 19. Kaubandust käsitleb õige pealiskaudne peatükk lk. 71—81. Vt. ka K. Grotenfelt, op. cit., lk. 88—89.

mis talle olid antud laoõiguse kaudu, paraliseeriti väga oluliselt lähedal asuva Tallinna mõju tõttu, kuhu juurde lisanesid veel mõned teised asjaolud, nagu maaelanikkude otsene kaubitsemine Tallinnaga ja mõned tolliraskused. 1681. a. järel ei seata Helsingi ametisse enam „handelsbormästarit“, sest kaubandus selleks oli siin liiati väike. Seegi kannatas 1686—89. aastate ikaldusaja all, kuid erilisel raske ajastu oli Helsingile 1695.—1697. a. näljaaeg, mis kergesti oleks linnale võinud kujuneda lõplikult katastroofiliseks. 1697. a. leiduvat siin ainult 9 isikut, kes tegelevat kaubandusega²⁾. Siin võrdluseks nimetatagu, et Tallinnas Suure ehk Kaupmeeste Gildi liikmeskond üksi 1698. aastal, niisiis peale raskemat näljaaega, koostus 310 liikmest³⁾. Helsingi kodanikkond kaebab juba 19. detsembril 1683, et seal ei leiduvat enam kui „130 manskap“⁴⁾. — Helsingi kaubandusele väga kahjulikuks osutus kahtlemata see kaubandus, mida ümberkaudse ranniku rahvas toimetab Tallinnaga, väga sageli viibides siin keeluvastaselt ning Helsingi kaubitsemisprivileege riivavalt. Juba varakult algavad linna poolt esitatuna sellised kaebed talunikkude navigatsiooni üle ja iseäranis sagedaks muutuvad nad XVII sajandi teisel poolel, nähtavasti tagajärjetuks jäädes tegelikult tulemuselt, sest vaatamata maavalitsuse keelule ja katsele takistada sellist kaubitsemist, kestab see ikka edasi. Meie tuleme veel hiljemini järgnevas sellele küsimusele tagasi, siin aga tõendiseks tähendatagu, et sääraseid kaebeid ja kuninga resolutsioone neile kõne all oleva väärnähte kaotamiseks on tehtud 12. septembril ja 24. novembril 1660, 2. mail ja 31. augustil 1664, 12. detsembril 1670, 20. detsembril 1682, 19. detsembril 1683, 9. novembril 1686, 18. märtsil 1689 j. v. t.⁵⁾. Ka tolli-olustik on siin avaldanud oma mõju, sest näiteks Helsingist kaupade väljavedu Tallinna või Narva oli märksa tugevamini koormatud tolliga (suur meretoll), kui kaubad, mida veeti Porvoost või mujalt rannikult ja mille pealt tasuti ainult yäikest „maatolli“. Helsingi linn juba 1660. a. püüab saavutada ühtluse või võrdse tollikõrguse Porvooga ja teiste kohtadega, sama kui sellest jutt on veel 1683. a., kuid kuningas jätab siiski endise olukorra maksvaks, sest Helsingi staapellinnana omab erisugusi õiguseid ning kohustisi ja allub ses suhtes samule põhimõttele kui staapel-linnad Turu ning Viiburi.

Nii oli Helsingi tugevasti mõjutatud Tallinna kaubandusvõimust,

²⁾ Ehrström, op. cit., lk. 72.

³⁾ TLA u. o., Kaupmeeste Gildi arhiiv, Brüderbuch 1685—1801.

⁴⁾ P. Nordmann, op. cit., III.

⁵⁾ Helsingi magistraadi arhiiv, skp. 5. Vt. ka P. Nordmann, op. cit., III, nr. 18, 19, 22, 24, 34, 38, 39, 41, 42 j. t.

ja kuna ta väikese linnana, edasi takistatuna Tallinnasuunalises kaubanduslikus arengus kõrvalsadamate ja tollierinevuste läbi, ei suutnud ise agaralt kaubitseda, siis sõltus ta olemasolev kaubandus olulisel määral sel ajastul Tallinnast. Ei ole huvitusega asjaolugi, et XVII sajandil kohtame Helsingi kodanikusugukondade hulgas rea nimesid, keda tunneme samal ajastul ka Tallinna agaramate suurkaupmeeste seas. Nii esinevad Helsingis sel sajandil nimed kui Bahr, Erhardt, Hillebrandh, Huuk, Kröger, Reimers, Renteln, Rodhe, Strahlborn, Wichman ja mõni teine⁶⁾, ning samanimelised sugukonnad kuulusid Tallinnagi kaupmeeskonna hulka. Seegi vast tõendab meile Tallinna kaupmeeskonna aktiivsust ja mõjukust Helsingis; näiteks teame Jakob Reimers'i kohta, et ta oli ühenduses Helsingiga iseäranis elavalt 1700. a. paiku⁷⁾.

Pöördudes nüüd lühidalt teistele linnadele näeme, et laoõigusega Soome tähtsad linnad Turu ja Viiburi on asunud küll tihedas ühenduses Tallinnaga, kuid neil oli ka õieti ulatuslikuks arenenud kaubandus teiste tähtsamate linnadega Läänemere ja Põhjamere rannikul. Seetõttu ei kujunenud Tallinna kaubanduslik mõjuvõim silmatorkavaks, kuigi ta kindlasti etendas oma osa. Veel Venegi ajal on see vahekord arenenud; näit. näeme Viiburist väljuvat aastail 1725—1729 Tallinnasse 61 laeva, Narva 12, sisse tulevat aga Tallinnast 43, Narvast 4, Mahust 1 jne.⁸⁾. Hiljemini kujunes Viiburi-Narva vaheline ühendus märksa tihedamaks.

Porvooga sidus Tallinnat juba peaaegu selle linna asutamisest peale väga elav kaubandus ja Tallinn oli muutunud Porvoole vist liialdamata õeldes tähtsamaks turuks, kuhu viidi oma aineid ja kust toodi soola, vilja ja muud. Nii Porvoo kodanikkude kui ka tallinlaste laevad külastasid vastastikku teineteise sadamaid ning suurendasid omanikkude tulu. Helsingi asutamisega tekib Porvoole võistleja Tallinnaga kaubitsemisel, mis asjaolu tihtigi valusalt mõjub Porvoo kaubandusele. Sellest siis need sagedased tülid nende kahe linna vahel, mis vahepeal lõpevad koguni kahjuks Porvoole, sest XVII sajandi keskpaiku pole linnal, nagu ka teistel Soomelahe väike-linnadel-maalinnadel, luba kaubitseda Eestimaaga ja selle linnadega.

⁶⁾ E. Ehrström, op. cit., [Bilagor], lk. 145 — 147.

⁷⁾ SRA, Helsingfors Radstuvurätts Dombok 1700—1702 (g 25), lk. 160—161, 171 j. t.

⁸⁾ Kaarle Soikkeli, Viipurin kaupungin tuonti ja vienti vuosina 1710—1812 (manuskript Helsingis, Sota-arkisto's), lk. 26, 69 ja 70. Turu ja Viiburi kaubanduslikke olusid puudutavad põhjalikud tööd: Carl von Bonsdorff, Abo stads historia under sjuttonde seklet, 1. bandet, Helsingi 1894, vt. eriti lk. 424, 435, 470 j. t.; J. W. Ruuth, Viipurin kaupungin historia, I, Viiburi 1908.

1651. a. vabaneb küll uuesti selline kaubandus, kuid tülitsemine Helsingiga kestab veel ägedamini edasi. Mõne väljaveoartikli alal oli Porvool koguni soodsam seisund kui Helsingil, sest see pidi staapel-linnana maksma suurt meretolli oma kaupade pealt. Sellistest ainetest näiteks toodagu tõrv, ja mainitud asjaolu üle on Helsingi mitmel korral tõstnud kaebust. Sealsamas kaebab aga Porvoo Tallinna kaupmeeste üle, kes oma aktiivsusega Porvoos endas ähvardavad kaupmeestelt toiduse võtta⁹⁾.

See oli raske keeld, mis pandi maksma maalinnade ja rannik-sadamate kohta. Nimelt keelati neile sõita omamaa kaubaga Eestisse ja Ingerisse ja sealt majapidamistarbeid tuua. Nii kannatasid selle all ka Soome lõunaranniku maalinnad, nende seas oluliselt Vehkalahti (pärastine Hamina), milline uus linn oma tarbeid eelistas Viiburi asemel tuua sageli Tallinnast. Kuna Viiburis näiteks soolatagavarad olid kallid ja väiksed, siis vehkalahtilased või haminalased purjetasid alustel Tallinna ja Narva nii soola kui vilja hankimiseks. Loomulikult tehti seda ka peale keelu, ning Tallinnal, nagu eel-pool nägime, pidi sellest ainult heameel olema. Siiski kohtame vehkalahtilaste kaebusi igasuguste raskuste üle, mis nende laevu tabavat Tallinna sõidul¹⁰⁾. Samavõrdselt oli ka Tammisaari (Ekenaes) tallinnlaste kaubaturuks; selle kodanikud olid võimetud ise midagi mõjukamat ette võtma oma kaubanduse avardamiseks, kuna selleks neid takistasid mitmesugused määrused¹¹⁾. — Poris olid Turu kaup-mehed väga elavalt tegevad, nagu muudeski lähedamais ning kauge-mais Soome linnades — Raumas, Uusikaupungis, Helsingis, Porvoos j. t.¹²⁾.

Siiski näit. on Uusikaupungi kodanikud püüdnud ka ise side-meid luua välismaaga, ning peale Lüübeki, Kopenhaageni, Danzigi j. t. nad olid ühenduses Tallinna ja Riiagagi. Viljakauba suhtes hinnati iseäranis Tallinnat ja saadigi luba siit vilja vedada oma linna ning ümberkaudse maa-ala tarbeiks. Kuid sel alal tehti valitsuse poolt kitsendusi¹³⁾.

Vaadeldes teiste Põhjalahe linnade kaubandust näeme, et Kris-

⁹⁾ Vt. Porvoo kaubandusest T. Hartman, op. cit., lk. 27, 29 j. j. 75, 82 j. j., 87 — 89, 116, 118, 121 — 122, 128 j. j., 131, 133, 272 — 275 j. t. Vt. ka Nordmann, op. cit., III, nr. 39.

¹⁰⁾ S. Nordenstreng, Hamina, I, lk. 52; vt. ka lk. 44, 63—64, 66, 67 — 68 jne.

¹¹⁾ Vt. Carl Bergman, Historisk och oconomisk Beskrifning öfwer Sjö-Staden Ekenaes, Turu 1760 (Uus trükk Ekenäs, 1883), lk. 5, 6, 9.

¹²⁾ J. W. Ruuth, Björneborgs stads historia, Helsingi 1897.

¹³⁾ K. A. Cajander, Uudenkaupungin muinaisia, I, 1616—1647, lk. 250; K. Kaukovaalta, Uudenkaupungin historia, I, lk. 72, 140, 147 j. t.

tiina, Raahe¹⁴⁾ j. t. väiksemad linnakesed saavad peaasjalikult oma toidust Põhjalahe linnadega kaubitsemisel, ja neist eralduvad ainult suuremad — Vaasa ning eriti Oulu, kes agaralt on katsunud kaubaühendust pidada ka Tallinnaga. Meie nägime juba eelmises osas, kuidas üksikuid laevu tuli Tallinna sadamasse ka Raahest ja Uusikaarlepyyst, kuid selline laevauhendus pole siiski iseloomulik nende linnakeste kaubandusele. Et aga oli olemas tarve sellise purjetuse järele, seda tunnistavad kas või Oulu ning Vaasagi püüded valitsuselt kestvate luba saada vilja hankimiseks Tallinnast ning Liivimaalt. Näitena mainitagu, et Põhjalahe linnad a. 1663 said purjetamisloa „Österjö“-provintssidesse ning õiguse kaubitseda siin ainetega, mis ei kuulunud privilegeeritud kaubakompaniide kaubitsemis-kompetentsi; kuid juba a. 1668 nad kaotasid selle õiguse. See oli nähtavalt kaubandust halvav keeld, sest Vaasa, kellele juba Karl IX poolt antud privileegides mõnati õigus purjetada Tallinna ja Narva, palub aastal 1680 valitsuselt uuesti ning tagajärjetult purjetamist „till städerna i Östersjön“¹⁵⁾. Kuigi hiljemini ajuti, eriti ikalduseaegu, lubati Põhjalahe linnadel vilja tuua Baltimailt, on täiesti õigustatult märgitud, et põhimõtteliselt oli Põhjalahe linnadel välismaine purjetus siiski keelatud. Samade hädade all kannatas ka Oulu linn oma väliskaubitsemise alal. Temalegi sai ta asutamisel XVII sajandi alul osaks õigus kaubitseda kõikidel turgudel, mis peeti Rootsis, Soomes ja Liivimaa linnades¹⁶⁾. Hiljemini see siiski keelati ja siis algas võitlus selle tagasisaamiseks. Kuid vaatamata keelule näitavad Tallinna laevadenimistud, et Oulu laevu on viibinud Tallinna sadamasse; samuti tõendavad seda Oulu kohturaamatud. Isegi ametmehed ei põlga salakaubitsemast. Nii teatatakse 18. juulil 1670, et linna poolt võeti vastutusele nimismees Kristian Willingzhuusen, kes seadustrikkuva kauplemise eest Tallinnaga kaotab oma laeva (aluse)¹⁷⁾. Siiski, nagu eelpool tähendatud, lubati valitsuse poolt näljahäda või meriõnnetuse puhul käia toomas Tallinnast vilja, millest luba oululased ongi agarasti kasutanud. A. 1671 on saadud viljatolli: Stokholmist toodud viljalt 213 taalrit 26 ööri, Norrköpingist toodu eest 63 t. 4 ö. ja Tallinnast — 40 t. 15 ö.¹⁸⁾. Tihti aga sellised välismaal või provintssides käivad laevnikud ja kaubaomanikud ei tasu tolli, vaid püüavad sest ebaseaduslikult kõrvale hoiduda.

14) Alma Söderhjelm, Brahestad 1649—1899, Helsingi 1911, lk. 21.

15) H. Em. Aspelin, Wasa stads historia, Nikolaistad 1892, lk. 32, 207, 208, 217 — 219 j. p. t.

16) A. H. Virkkunen, Oulun kaupungin historia, I, kaupungin alkuajoilta Isonvihan loppuun, Oulu 1919, lk. 95.

17) Virkkunen, op. cit., lk. 191.

18) Ibid., lk. 290.

1672. a. süüdistatakse 10 oululast selles, et nad kahel alusel on toonud Tallinnast tubakat ja muud keelatud kaupa. Neli meest olnud juba kevadtalvel reega sinna reisinud ja tulnud alustel tagasi, andmata teateid Hangonieme tollipunkti.

Niiviisi esines seaduserikkumisi õige tihti. Oululased paluvad purjetamisvabadust veel aastal 1680 ja koos teiste Põhjamaade linnadega ka a. 1697. Valitsus ei soostu aga sellele, kuna see vastu käivat maksvale kaubaseadustikule. Siiski suurel näljaajal oululased võisid käia Tallinnast vilja toomas. Et tubakaga salaja kaubitseti, siis peab arvama, et teisedki keelatud ained leidsid salaja sissevedu. Igatahes Oulus ja Oulu ümbruskonnas salakaubavedu näib väga harrastatav olevat ja toob linna kaupmeestele olulist kahju. Selliseid salakaubavedajaid peeti siin „halvemaks elemendiks“, nagu näeme XVII sajandi lõpupoolelt, tõrvakauplemise-osade jagamisel linnakodanikkudele, kusjuures ilma jäeti Tallinnaga salakaubitsejad¹⁹⁾.

Vaatamata linnamagistraadi mitmekordsetele keeldudele ei suudetud siiski linnas endas kodanikkude seas kuigi nimetamisväärsel viisil takistada Tallinnas käimist. Kui üldine see oli, seda tõendab üks nimekiri, mille endine Uusikaarlepyy raehärra Johan Matlien, olles Tallinna raehärra Kristoffer Michaelsi ja kaupmeeste Petter Spielli ja Henrik Arningi asjatoimetaja Oulus, esitas 1700. a. mainitud Tallinna ärimeestele võlguolevate Oulu kodanikkude üle. Nende arv seal on 62 ja laenud algavad 1670. aastaist²⁰⁾. See kõik tõendab kujukalt Oulu tihedat kaubanduslikku ühendust Tallinnaga ja lõpetades jälgimast Tallinna-Soome linnakaubanduse vahekorda näeme, et Soome- ning Põhjalahe ääres asuvad Soome linnad pea kõik viibisid harvemas või tihedamas kaubavahetuses Tallinnaga ja mõned osalt ka olulises sõltuvuses temast.

Vaadelgem nüüd n. n. talunikkude kaubitsemist, mis oma vanaduselt ulatub juba arkeoloogilisse aega. Meie ei saa siin ruumipiidusel vaadelda selle kaubandusliku läbikäimise ajalugu Soome ja Eesti vahel: ainult üks osa sellest koondus Tallinna, teine osa jagunes aga piki Eesti rannikut. See rahvaste omavaheline kaubitsemine tohiks küllaltki huvitavat ainet pakkuda ja põhjustada niiviisi kord selle lähemat uurimist kogu selle ajaloolises arenemises. Muidugi olid siin eestlased märksa passiivsemad, nende sõidukid primitiivsemad, juhid vähema vilumusega, kui selles suhtes olid lood vabamais tingimuses asuvate soomlaste juures. Et aga ka eestla-

¹⁹⁾ Virkkunen, op. cit., lk. 220: „Aivan osattomiksi heitettiin „Räävelinkävijät“, jotka salakaupan harjoittajina olivat yleensä huonossa huu-dossa ja joiden liikkeen arveltiin tuotavan kaupungille pelkkää vahinkoa“.

²⁰⁾ Virkkunen, op. cit., lk. 170.

sed on purjetanud tihti üle lahe, seda näeme veel järgnevas. Igal juhul ei võta see eestipoolne meresõit kaugeltki seda ulatust kui Soomes, kus võib kõnelda otse massilisest rannarahva meresõidust või laevandusest. Soome- ja Põhjalahe ranniku ning Ahvenamaa saarestiku elanikud toimetasid seda laevandust, vaatamata korduva-tele keeldudele. Osalt mõne rannakoha elanikud olid otse sunnitud seda tegema; tuletagem näit. meelde Porkkala talupoegi, kes ühendust pidasid Tallinnaga. Nende meresõit ei vähenenud ka siis, kui XVII sajandi 80-date aastate lõpul pandi sellel liinil käima postijaht²¹⁾. Ja mujaltki igalt poolt tuli Soome rannikurahvast Tallinna, Narva, Toolsele ja mujale. Koivistost alates ja Päräpõhjaga lõpetades, kaasa haarates lugematuid saari, käis sõit kõikjalt siia. Iseäranis tihti on sõidusihiks Tallinn. Väga tihti leiame siin Korpo, Rimito, Tõfsala, Kimito, Tenala, Uusimaa, Nagu j. t. talupoegi. Linnad alaliselt kaebavad talunikkude kaubitsemise üle, mis rüünerivat linnakaupmehi. Samuti kui Tallinn kurtis „Beyhafen'ite“ olemasolu üle, mis Tallinnast eemale meelitasid osa selliseid talunikke, nii on lugu ka Soome linnadega. Enamasti kõik kuningad keelavad seesugust kaubandust, alates juba Gustav I Vaasast, kes tahab juhtida kaubatarvitajaid ennemini Stokholmi kui Baltimaile. Viimasesse paika keelati talunikele sõit tema ajal isegi äärmise karistuse ähvardusel. Tõepoolest ei võinud riigi tollidele selline kaubitsemine kasulik olla, sest talunik, kui ta seejuures maksma pidi, püüdis võimaluse määral sellest kõrvale põigelda. Ja peaaegu täielikult tagajärjetud olid sellise kaubitsemise keelud ja katsed seda kaotada. Soomes juhtuvate sagedate ikaldushädade tõttu oli valitus mitmel korral puuduskannatavate maaelanikkude aitamise otstarbel sunnitud lubama talunikkudele oma majapidamise tarbeks tuua vilja, soola ja muid tarbeaineid otsekohe lahetagustest paikadest. Esijoones olid sellisteks paikadeks Stokholm ja Tallinn, peamiselt Soomelahe rannikul asuvaile elanikele. Ajuti lubati — nii näiteks kuninga resolutsiooni kaudu 29. detsembrist 1693 Helsingi esindaja kaebele —, et ühe miili kauguseni rannast maa-alal asuvad elanikud võivad laevul sõita Tallinna, Stokholmi ja teistesse lähedalasuvatesse linnadesse²²⁾. Porvoo kihelkonna rannaelanikud tõid, eriti sügiseti, Eestimaa randa sügispuügikala ja vahetasid seda vilja vastu²³⁾. Endastmõistetavalt ei toonud talunikud Eestimaalt tulles kaupa ainult omale, vaid püüdsid ka teenida oma käiguga. Seejuures nad

²¹⁾ Porkkala-Tallinna vahel liikuva postijahi kohta vt. Theodor Holm, Sveriges allmänna postväsen. Ett försök till svensk posthistoria, IV, 1, 1677—1697, Stokholm 1912, lk. 195 — 204.

²²⁾ Nordmann, op. cit., III, nr. 44.

²³⁾ Anders Allardt, Borgå sockens historia, I, till freden i Ny- stad, Helsingi 1925, lk. 499 ja 500.

andusid mõnikord niivõrt sellele tulusale laevandusele, et jätsid kõrvale oma päristegevuse. Veel ajal, mil Eestimaal allus juba Vene võimule, olid Soome talunikud, eriti paikades Hangöst idapoole, sagedased külalised Eestimaal, iseäranis Tallinnas. 1779. a. keelati need sõidud uuesti valjult ära, sest nad segavat põllutööd²⁴).

Tallinna-Helsingi kaubitsemise vaatlusel näitasime ka neid korraldusi, mis sihitud olid Uusimaa rannikrahva kaubitsemise vastu Tallinnaga. Samuti käsitlesime muugi Soomelahe põhjaranniku talurahva kauplemist. Mis puutub Põhjalahe rannaelanikkude mere-sõitusesse, siis käsitletavat ajastul siingi keelati Põhjalahe linnade palvel talunikkudele 1686. ja 1689. a. laevandus ja kaubitsemine meretaguste kohtadega²⁵). Oululased ei toonita üksi asjaolu, et linna kaubandus seesuguse kaubitsemise all raskesti kannatavat, vaid märgivad täiesti õieti, et kui talunikud Liivimaale purjetavad ja seal tööga või muude vahenditega endale hangivad vilja ning muud kaupa, et seda siis hiljemini kodunurgas tollita müüa, siis nad ühtlasi sellise laevandusega ja kaubamatkadel viibimisega veavad maalt välja tööjõudu ja isegi sõdureid. Niisuguse vilka või tiheda läbikäimise juures tuleb ette, et mõned talunikud Baltimaile elamagi jäävad. 1642. a. mainitakse kedagi talunikku Juho Tuomanpoega olevat Tallinnas 8 aastat asunud. — Sellised juhtumused pole sugugi harvad ja ühenduses talunikkude kaubitsemise kõrvalkülgede arutlemisega tuleme sellele küsimusele korraks veel lühidalt tagasi. — Mitte üksi rannikrahvas Soomes ei toimetanud seda maakaubandust, vaid ka mitmed mõisavalitsejad ja -omanikud, kirikuõpetajad ning ametnikudki.

Tallinnlaste pealetükkivus kaubanduslikul alal Soomes on kohati sündinud õige tunduvalt, nagu seda võib näha juba kolme Tallinna ärimehe loost Oulus ja tallinnlaste teotsemisest Helsingis. Juba XVII sajandi alul on see mõnes paigas nii tugev, et vastaval linnal end tuleb kaitsta kuningliku määrusega²⁶). Meil on juba XVI sajandi kohta teateid, kuidas Tallinna kaupmeeste mõjuv käsi oli tegev Põhja-Soomes. 1616. a. kuuldub ses suhtes kinnitavalt, et Tallinna ja Narva ning muud kaupmehed Põhjamaal oleskelevat ja maarahvaga kaubitsevat. Samane teade leidub siit ka selle sajandi keskelt²⁷), ja olud ei muutu ses suhtes vaatlusealuselgi ajal. Näiteks

²⁴) Vt. sellest Kirkkonummi kihelkonnas J. E. Rosberg o. U. A. Fleegge, Kyrkslätt socken, II, lk. 70.

²⁵) Virkkunen, op. cit., I, lk. 186 — 187; E. G. Palmén, Hist. framställning, lk. 51 — 52.

²⁶) 1616. a. keelab Gustav II Adolf Stokholmi, Tallinna ja Turu kaupmeestele „sissetungi“ Ekenäsi ja kalastuse siin; C. Bergman, Ekenaes, lk. 6.

²⁷) Virkkunen, op. cit., lk. 172 — 174.

sellest tallinlaste aktiivsusest Soomes võib veel tuua hoopis teist paika puudutava teate, nimelt Porvoo kihelkonda, kus tallinlased juba vanast ajast peale olid soovitud külalised²⁸⁾. Need mitmed ühtsama käsitlevad näited mitmest üksteisest eemal asuvast paigast iseloomustavad meile Tallinna kaupmeeste ettevõtlikkust ja agarust Soomes. Tõsi küll, see polnud vast enam see laiaulatuslik kaubitsemisvaim, mis oli omane keskaja ja uueaja alguse Tallinnale, kuid seda hoogsamalt ja kestmamalt see suundub Tallinna lähema ümbruse alale — Eestimaale ja Soome. See aktiivsus on teinud Tallinna Soomes õige omaseks ja nii paljudele elanikkudele möödapääsmatuks paigaks, mis kestmalt alal hoidnud oma seisukoha. Rootsi kaubanduse ajaloo kohta materjale kogunud A. W. af Sillén, iseloomustades õieti Stokholmi ja Tallinnat paikadena, kust toimetati aktiivset kaubandust Soomega²⁹⁾, arvab sellest sõltuvat, et ajuti hindade tõusengul maamees ei julgenud enam kaupu osta. Siiski Soome talunikud on alaliselt Tallinna agaramad külastajad; siit levis tihti-peale Soome tagamaadesse koguni märksa odavam kaup, kui maa-rahvas seda oleks saanud osta oma lähema linna kaupmehelt.

Juba eespool tolliküsimust lühidalt puudutades nägime, kuidas Tallinn oli huvitatud oma kaubanduse arenemisest Soome suunas. Uuesti märkame seda vaadeldes neid artikleid, mida Soome talunikud käisid kõige enam Tallinnast nõutamas. Tuues sageli tõrva, soolakala, puid ja muud Tallinna, nad viisid siit peamiselt vilja, soola ja tubakat. Teatavasti oli aga tõrva, soola ja tubakaga kaubitsemine piiratud ja koondatud suurel määral vastavate kompaniide kätte, kes alati ei jõudnud kas küllaldaselt elanikke varustada või kes sageli pidasid hindu õige kõrgel. Uhtlasi takistasid nad kaubitsemise vaba arenemist mainitud kaubaartiklite suhtes Tallinna ja Soome vahel. Selle üle kaebavad tallinlased juba a. 1672, rõhutades, et soomlastega kaubanduse edenemisele toovad kahju soola ja tõrvakompaniid³⁰⁾. Soola suhtes oli Tallinn Soome talanikkude poolt eriti eelistatud kaubaostu-linn. Selle müügiulatus soomlastele oli nii suur ja kaubakäigu arendamiseks tema pealt püüti tolli

²⁸⁾ A. Allardt, Borgå sockens historia, I, lk. 499.

²⁹⁾ A. W. af Sillén, Svenska handels och näringarnes historia under de tre Carlarnes tidehvarf, (Femte delen), Upsala 1871, lk. 3: „Stockholm och Reval voro i början af denna tiderymd de enda orter, från hvilka aktiv handel drefs på Finland...“

³⁰⁾ RRA, Kommertskolleegiumi kirjad kuningale, 1672. a. memoriaal. Mis tõrvasse puutub, siis selle aine väljavedu ja kaubitsemine temaga olevat Soome ja Põhjamaa linnade toidus ja seetõttu piiratud Tallinnast, Narvast ja Nyenist selle aine eksporti Hollandi ja mujale välismaale. Kommertskolleegiumi arhiiv, diarium 1681—82, missiiv 11. IV 1682 Narva, Nyeni ja Tallinna tolliametnikele.

võimaluse määral vähendada. Kuigi peamine hulk soola toodi Tallinna Lääne-Euroopast — Lüübekist, Hollandist, Prantsusmaalt, Hispaaniast, siiski oli sageli selle aine müük siin nii elav, et Tallinna tagavaradki jõudsid lõpukorrale. Sel korral toimetati soola kiiremas korras lähematest linnadest kohale. Eriliselt elav ühendus oli sel alal Tallinnal Stokholmiga. On iseloomulik, et ajal, mil Soome kaubandust ka Stokholmi püüti juhtida ja seda teatava eduga, Soome talunikud soola tulid ostma enamasti ikka Tallinnast. Sool, mis toodi Tallinna ja Stokholmi kaupmeeste poolt Stokholmist Tallinna ja siit edasi väljus Soome, läks aga võrdlemisi kalliks, sest juba Stokholmis makseti ta pealt suur meretoll ja Soome viimisel koormati seda veel kord mitme maksu ja tolliga. Et kaotada säärase ebanormaalne olukord, kaebas Tallinna esindaja asja üle vasta-vaile võimudele. Selle peale avaldas kammerkolleegium (millega sel ajal oli liidetud kommertskolleegium) resolutsiooni Stokholmis 16. mail 1685, et soola, mida Stokholmist Tallinna viiakse ja millelt Rootsi pealinnas suur meretolli-maks juba õiendatud, enam ei koormataks „surplus“ või „superpluss“ -tolliga Soome tollikontoritele. Seejuures pidid aga Tallinna tolliametnikud täpsalt arvestama Stokholmist toodavat soola, et hiljemini selle soola nime all ka mujalt sissetoodud soola ei vabastataks Soome väljumisel tollist³¹⁾. Eriti rohkesti on soola Tallinna veetud nälja-aastail, eriti 1697 ja 1698, mil soola tagavarad Tallinnas muutusid juba õige vähesteks³²⁾. Mis viljasse puutus, siis kuulsime varemini, millise esimesejärgu tähtsusega väljaveoaine Soome ta oli. Lisatagu siin ainult juurde, et vilja väljavedu Baltimailt Soome seal valitsevail ikaldus- ja nälja-aastail lasti täiesti tollivabaks. Näiteks kas või 1689. a. paiku³³⁾, kõnelemata veel suurest näljaajast, mis ajal anti juba rida erakordseid määrusi. Samuti oli tubakas väga sagedaseks kaubaks, mida talunikud vedasid salaja Soome. Kuigi juhtus, ja mitte just harva, sissekukkumisi, veeti seda ainet tubakakompanii kibedaks kahjuks mitte üksi rannikkihelkondadesse, vaid koguni sügavale sise- maalegi. Tallinn varustas selle ainega soomlasi korralikult ja palju odavamalt, kui tubakakompanii seda Soomes suutis teha. Tallin-

³¹⁾ Kommertsk. A., diarium 1685 ja registratuur, peaseeria, 1685.

³²⁾ Kommertsk. A., diariumid 1697. ja 1698. a., missiivid. Nii on lubatud mitmele kaupmehele välja vedada Tallinna: 16. sept. 1697 — 1150 tündrit ladusoola; 4. nov. 1697 — 600 tündrit La Matta, 400 t. St. Übesi ja 550 t. hispaania ladusoola; 24. mail 1698 — 800 t. St. Übesi soola, 31. mail 1698 — 250 t. soola; samal kuupäeval — 600 t. soola, 7. juunil 1698 — 1500 t. St. Übesi soola jne.

³³⁾ Sarnaselt Liivimaa laevadele tahavad ka Pommeri laevnikud a. 1689 vilja tollivabalt Soome vedada; vt. RRA, Kommertsk. kirjad kuningale, 17. I 1689.

lased tahavad seda kaubaala koguni veel paremini korraldada, et sellega järjekindlamalt varustada Soomet ja isegi Rootsit. Nii esitab Tallinna kodanik Diedrich Bevermann kuningale palve, et talle lubataks Tallinnas sisse seada tubakatehas, nagu me seda modernse sõnaga võiksim kutsuda, ja kasutada sellel tegevusalal ainuõigust 12 aastat. Kammerkolleegium annab kuniõigale aga alandlikult nõu, et Bevermanni palvele vastu ei tuldaks, sest see olevat kahjuks sise-riigi (Rootsi ning Soome) tööstusele³⁴⁾. Kuivõrt laialt Tallinna tubakakaup Soomes levis ning mil määral ta kahjustas tubakakompanii teotsemist, tõestab kujukalt teade, et kui a. 1681 Oulus viibis tubakakauba inspektor Zachris Werman, temale teatatud, et üks kohalik tubakakompanii müügirentnik juba paari aasta eest olevat tellinud Stokholmist 1500 naela tubakat, kuid sellest olevat osa veel müümata. Põhjuseks kauba vähesele minekule peeti asjaolu, et talupojad täidavad kogu Oulu tagamaa Tallinnast ning mujalt salaja toodava tubakaga, kuna kompanii ei ole küllaldaselt suutnud takistada seesugust salakaubavedu. 1684. a. kujutatakse olukorda koguni nii halvana, et keegi ei taha kohapeal omandada kompanii kaubitsemisõigust; sest Tallinnast ja Nyenist toodavat seda kaupa igalepoole maale ja müüdatavat 5—6 marka nael, kuna kompanii tubakat ei saavat alla 9—10 marga naela müüa³⁵⁾. Selliseks jäi tubakakauba alal seisund siin kuni XVII sajandi lõpuni.

See Soome talunikkuude poolt laiaulatuslikult toimetatav kaubandus Tallinnaga ja muu Eestimaa rannikuga riivas järjekult Soome linnade tulusid. Kuid selle kaubanduse juures esines teinegi asjaolu, mis põhjustas valitsust keelama sellist teotsemist. Nimelt töid rannaelanikud oma paatidel ning laevadel õige sageli salaja Soomest kaasa mitmesugust rahvast, kes põgenesid Soomest kas mõne karistuse kartusel, võlgujäämisel või tööpuudusel. Kuigi Eestimaal tööolud alati ei olnud paremad, siiski põgeneti rohkesti siia just teenimisvõimaluste lootusel. Mõningaid kihutasid tulema sagedased ikaldused ja nendega seotud nälg, mõned asusid paremate kalastustingimuste lootuses Eestimaa rannaäärsetesse paikadesse. Juba varakult võime leida Soome asunikke Eestimaal, näiteks Alutaguses³⁶⁾. Ja mitte-vähene osa neist põgenikkudest asus Tallinna, kus soome asundus kujunes võrdlemisi arvukaks, iseäranis Kalamaja alevikku. Tallinnas vajati sageli tööjõude, Karl XI ajal eriti kindlusmüüride ja vallide kohendamiseks, ja sellele tööle võeti hea-

³⁴⁾ RRA, Kommertsk. kirjad kuningale, 5. I 1693; Kommertsk. A., Registraturet 1693, 5. I, ja diarium samast ajast.

³⁵⁾ Virkkunen, op. cit., lk. 241—242.

³⁶⁾ O. Liiv, Vene asustusest Alutagusel, Tartu 1929, lk. 28—29.

meelega ka soomlasi³⁷⁾. Soomes püüti juba varakult takistada, et nii abielus kui ka vallalised mehed ei jätaks oma seniseid asupaiku maha ja ei põgeneks Eesti- ning Liivimaale. Suuremaarvulise põgenemise juures antakse 4. septembril 1636 selle vastu keeluplaakaat³⁸⁾. Hiljemini avaldatakse tõkestavaid määrusi. Soome võimude vastava kirja alusel keelab ka Eestimaal kindralkuberner Axel Julius de la Gardie 10. mai 1689 publikaadiga noorte vallaliste meeste passita tuleku Soomest Eesti, sest Soomes endas valitsevat juba puudus tööjõududest³⁹⁾. Et just seesuguste kaubitsemiste sihil valgus Tallinna ja Eestimaale sõitvate rannatalunikkude kaudu ülalmainitud põgenikkude element Eestisse, seda võib kujukalt tõendada kuninglik resolutsioon 18. märtsist 1689 Helsingi kaebusele; selles kõneldakse, et šeeride talunikud ja elanikud koos oma ning teiste talunikkude kaubaga seadusevastaselt veavad Tallinna ka palju ilma passita kahtlast rahvast ning töömehi (arbetzfolcket), nii et „lööst folck från alle orter resa till Räfwal“. Resolutsioonis kästakse ses suhtes, et laeval ära sõita ei või muu rahvas, kui ainult need, kes varustatud landshöfdingi, bürgermeistri ja rae poolt antud passiga. Edasi öeldakse, et tulevat ühendusse astuda Tallinna kindralkuberneriga, et see saadaks Tallinna ja mujale Eestisse tulnud põgenikud tagasi Soome⁴⁰⁾. Eelpool esitatigi A. J. de la Gardie vastav publikaat. Samane keeld leidub kuninga resolutsioonis 29. detsembril 1693⁴¹⁾. See nähtus, mis esineb Uusimaa läänis ja eriti intensiivset iseloomu omab Porkkala juures (paadimehed vedasid siin teatava maksu eest salaja mehi Tallinna), kordub sama elavalt ka mujal Soome rannikul, eriti Helsingist ida poole. Porvoo ja teistes kihelkondades kaevatakse rohkesti seesuguse põgenemise üle, mis sünnib rannarahva paatidel, kui need lähevad Eestimaale kaubitsema⁴²⁾.

³⁷⁾ Näiteks 4. aprillil 1691 Tallinnast kirjutatakse kuningale, et vallide ja kindlustuste ehitusetööle tulevat tuua Soomest 200 töölist. RRA, Livonica, Tallinna kirjad kuningale 1682—92.

³⁸⁾ Artur J. Lindholm, Bidrag till kännedom om Finlands ekonomiska tillstånd, lk. 4.

³⁹⁾ RKA (=Riigi Keskarhiiv), Eestimaa rootsiaegsed asjad. Placata v. 1680 b. 1689, nr. 85.

⁴⁰⁾ Helsingi magistraadi arhiiv, sn. 5, 18. III 1689. a. resolutsiooni p. 5 (lk. 71—72) ja Nordmann, op. cit., III, nr. 42.

⁴¹⁾ Nordmann, op. cit., III, nr. 44, p. 5.

⁴²⁾ Vt. sellest J. E. Rosberg och U. A. Fleege, op. cit., III, lk. 30; Ad. Neovius, Anteckningar rörande Borgå stads och sockens historia, I, Borgå 1897, lk. 23; A. Allardt, Borgå läns sociala och ekonomiska förhållanden, Akademisk afhandling, Helsingi 1898, lk. 17—19; A. Allardt, Borgå sockens historia, lk. 429—430; Nordenstreng, op. cit., I, lk. 83.

On loomulik, et sellised Soome talunikud, tuues siia põgenikke Soomest, viisid ka siit soovikorral neid eestlasi Soome, kes põgenesid oma mõisaalalt või linnast ühel või teisel põhjusel. Soome talunikkudega saadi nende kaubitsemiskäikudel tuttavaks; niiviisi informeeruti Soome oludest ja lahetagune maa ei paistnudki enam nii väga võõrana. Ja mitte üksi Soome rannikuelanikkude kaasabil ei pääsenud eestlased üle lahe, vaid ka oma eneste laevadel ja paatidel. — See arvukas eestlaste ümberasundumine Soome või omakord eestlaste kaubitsemine ja kalastus Soome rannikul käesoleval juhul ei kuulu teemisse ja seda oleks võimalik lähemalt ja tarbekohasemalt jälgida Soome ja Eesti rahva läbikäimise ajaloos, mis oma aine huvitavuselt oleks väärt, et see ükskord kirjutataks. Kuid siin ei saa küsimusest täiesti vaikides mööduda, sest see ümberasundus on väga tugevasti, olgugi osati kaudselt, olnud soodustatud Soome rannikurahva kaubandusliku teotsemise läbi Tallinnas ning Eestimaa poolsel Soomelahe rannikul.

Kui arvestada neid sidemeid, mis eestlastel nii varasemal kui ka hilisemal ajal olnud võrdlemisi peletavamate mereraskuste taga asuvate Ojamaaga (eriti Saaremaal) ja Rootsi kindlamaaga, siis selgub meile paremini, et Eesti-Soome vaheline läbikäimine Soomelahe kaudu pidi teostuma märksa kergemalt. Juba asukohalised ning ajaloolised tingimused mõjusid ajuti selleks soodustavalt kaasa. Eestimaa aadlikkude ja kloostrite (vrld. Padise) maaomandused Soomes mõnikord võisid otse sundida seda asustamist. Hiljemini andis orjusenormide ja isikuvabaduste erinevus lahe mõlemal rannal hoogu Soome siirdumiseks. Kui see põgenemisvool juba varemmail ajal, nagu XVI sajandi segaduste ajastul Liivimaal, on ulatunud ka Soome, siis eriti rohkearvuliseks muutub põgenemine Rootsi aja lõpul, nii siis umbes sellel ajastul, mis on meie käsitlusealuseks, ja Põhjasõja kestvusel Eestimaal. Uuesti kohtame sagedaid teateid eestlaste põgenemisest oma mõisaaladelt Eestimaalt Soome, nimelt raskete orjusenormide tõttu, Rootsi-Vene sõja ajal, aastail 1788—90 ning veel XIX sajandil tuleb seda ette, kõnelemata XX sajandi alul „punaste aastate“ mõjul Soome siirdunute, kes kasutasid ümberasumiseks juba teissuguseid „tehnilisi“ teid. Igatahes on eestlaste asumine Soomesse möödunud ajalooliste aegade jooksul oma rohkuselt õieti märkimisväärne; seda suudab tõendada üksi juba „Est“ ja „Viro“ nimeliste paiganimede esinemine Soomes⁴³). Need kohanimed põlvnevad osalt juba XIV sajandist (dokumentaalseil andmeil), nagu Virolahti (Wiirlak), edasi XV ja XVI sajandeil teised

⁴³) Kustavi Grotenfelt, Paikannimistöaineisia Suomen kansallisuus- ja kaupankäyntilöjjen valaismiseksi keskiajalla, Historiallinen Arvisto XXVII (Helsingi 1918), lk. 11 ja 19.

paigad. Samaviisiliselt jätkusid põgenemised Eesti alalt Soome ka Rootsi ajastul ja eriti kujukalt meeles on Soome vastavate maakohdade elanikkudel eestlaste rohkearvuline põgenemine Soome Põhja-sõja aegu. Eestlased moodustasid mitmed külad nii Kirkkonummi kui ka Porvoo kihelkondades ning mujal⁴⁴⁾. Eriti kohtame Kirkkonummi kihelkonnas veel XVIII sajandi lõpul eestlasi otse üllatavalt rohkel arvul⁴⁵⁾.

Nagu juba eelpool mainitud, kasutasid eesti põgenikud nii varem, samuti aga ka käsitletaval ning hilisemalgi ajal loomulikult nende eestlaste paate ning laevu, kes külastasid kalastamise ning kaubitsemise otstarbel Soome saari lahe keskel ning rannikut. On huvitav see alaline lootus leida teistel randadel suuremat saaki kui oma kodupaigas. Nii käivad soomlased Eesti rannikul kalastamas, saarlased suuremaa rannas, Venemaa sisejõgede kalurid Tallinna, Narva ja muudes „meredes“, et siis hiljemini jälle kodukohta tagasi minna. Nii olid ka eestlased XVII sajandi lõpul õige sagedased külalised Soome šeerides, eriti Uusimaa rannikul, kus nad kalastasid ning soomlastele müüsid mitmesugust kaasa toodud kaupa. Selle üle kaebab iseäranis Helsingi⁴⁶⁾. Kuid siiski jäid tähtsateks vahemeesteks ses suhtes nähtavasti soomlased, kes osalt salakaubitsedes, osalt muul toimetusel viibisid Tallinnas kui ka Eesti rannikul ja siia salaja Soomest kaasa tõid põgenikke. Nagu mingi asevahetus valitses sel alal soomlaste ja eestlaste vahel.

Eelnevas on katsutud iseloomustada Tallinna kaubanduslikku vahekorda Soome linnadega ja maarahvastikuga, ühtlasi pinnapealselt puudutada mõnd muud neist sõltuvat kõrvalküsimumust, nagu seda on põgenikkude küsimus Eestimaa ja Soome vahel, kuivõrt see ühenduses näis olevat Soome rannikrahva kaubitsemiskäikudega Tal-

⁴⁴⁾ A. Allardt, Borgå läns förhållanden, lk. 18—19; A. Allardt, Borgå sockens historia, lk. 40—41, 50; J. E. Rosberg o. U. A. Fleege, op. cit., II, lk. 8—9 ja 18, III, lk. 46.

⁴⁵⁾ J. E. Rosberg o. U. A. Fleege, op. cit., II, lk. 18 nimetatakse Kirkkonummi kihelkonnaprotopkoli järgi 1. novembrist 1795, et „bestående den finska församlingen dessemellan af rätt få personer och ibland dem större delen från ryska sidan öfverlupna ester“. Sama teos II, lk. 8—9: „Estlänningar inflyttade till Kyrkslätt ännu under 1700-talet, blefvo bofasta och sammansmälte småningom med den öfriga befolkningen. De slog sig mest ned i skärgården, och af estniskt ursprung torde äfven flertalet ortsnamn här vara, hvilka blifvit tolkade såsom finska... På 1800-talet upphörde småningom denna inflyttning, men den dag, som är, finnes ännu i Kyrkslätt en person, som är född i och inflyttad från Estland, utom många andra, som, ehuru födda i Kyrkslätt, äro afkomlingar af tidigare inflyttade estlänningar“.

⁴⁶⁾ Sest kalastusest ja kaubitsemisest, ühtlasi ka põgenikkude veost eestlaste poolt vt. Nordmann, op. cit., III, nr. 42, kuningl. resolutsioon 18. märtsil 1689; ka Adolph Madeer, Försök til en allmän Historia om Svea Rikes Handel, I, Stokholm 1770, lk. 57 j. m. t. tööd.

linna ja Eestisse. Seejuures oleme siin kasutanud olemasolevast andmestikumaterjalist näiteina ainult väheseid, kuna küsimuse üksikasjalisem ja korrapärasem uurimine jääks teha mõnes muus töös. Siiski võiks nendegi iseloomustiste põhjal öelda, et Tallinna kaubandus Soome linnadega ja maarahvaga nii otseses kui ka kaudses kokkupuutes oli väga elav XVII sajandi lõpupoolel, kindlustades õige oluliselt Tallinnale ühe ta tuluallika, mille abil linn võitles selle aja kaubanduspoliitikat tegevais ringkonnis oma endise seisundi taasaavutamiseks Soome lahes. See asjaolu, et sel võitlusel polnud erilisi tulemusi, ei sõltunud igatahes mitte Soome kaubaturust.

O. Liiv.

(Lõpp.)

Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal.

I

Rootsiaja lõpu aastakümneist on pärit põhjaneva tähtsusega agrarseadused, mis puudutasid esijoones Liivimaa tagastatud mõisu ja asetaskid Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti, endise Liivimaa, talupojaskonna elu-olu endisega võrreldes hoopis uutele alustele. See agrarseadusandlus on leidnud üsna sageli tähelepanu. Kui mõisate tagastamisse kaugelt suurem enamik autoreist, eriti Balti ajaloolased, on suhtunud eitavalt, siis ei või seda samal määral öelda nende suhtumisest talupoegade elujärge parandavasse kaitseadustesse Karl XI ajal. Ka kõige kildkondlikumalt mõtlevad Balti ajaloolased on pidanud tunnustama, et maahindamisel ja sellega kaasaskäivail talupoja kaitseadustel ei puudu üsna sügav positiivne väärtus. Teisiti see ei võigi olla, sest XVII ja XIX sajandil esinevad talupoegade kaitse püüded pidid tahes või tahtmata omistama rootsiaegsele kaitseadusile suure tähtsuse.

Niipea kui XVIII sajandil kerkisid esile püüded parandada Liivimaa talupojaskonna seisundit, tulid kohe päevakorrade rootsiaegsed kaitseadused. Talupoegade seisundi parandamise küsimuse arutamisel, 1765. a. maapäeval, oli Karl Friedrich Schoultz von Ascheraden see, kes energiliselt pooldas rootsiaegsete kaitseaduste põhimõtteid. Schoultz ise oli juba aasta varemini neid põhimõtteid suurel määral arvestanud temale kuuluvate Aiskraukne ja Rihmana mõisate talupoegadele antud eraõiguses. Teatavasti 1765. a. maapäev ei

tahtnud aga neist põhimõtteist kuuldagi. Asja nii olles ei tule imestada, et ükski sellel maapäeval vastuvõetud talupojakaitse punkt ei küündinud talupoegadele antavate õiguste (nii tema isikut kui ka omandit kaitsvate) mõttes samale tasapinnale kui rootsiaegne agraarseaduseandlus.

Kui aga selle sajandi lõpul ja järgneva alul agraarseaduseandluse küsimused kerkisid uuesti ja suurema hooga päevakorraks, oldi kohe sunnitud tunnustama XVII sajandi agraarseaduste tähtsamaid põhi- aluseid, kõigepealt muidugi maahindamise vajadust ja sellega koos- kõlas koormiste õiglasemat määra.

Nii ei kustunud Rootsiaja lõpuga Liivimaal selleaegsete agraar- seaduste mõju jäljetult. Küll võimaldas kohaliku aadli eesõiguste kinnitamine Vene riigivõimu poolt talupojaskonna täielikult orjas- tada. Kuid asjaolu, et talupojad selle tagajärjel laskusid ikka enam kasvavasse viletsusse, sundis mõtlema nende olukorra parandamisele ja otsima selleks vahendeid, — kusjuures tuli jälle tagasi pöörduda Rootsiaja lõpu agraarseaduste juurde.

Teisiti olid selles suhtes lood Eestimaal, kus Rootsiaja lõpul ei teostatud sääraseid oma aja kohta põhjanevaid agraar-reforme nagu Liivimaal. Põhja-Eesti agraarolude korraldamisel XVIII sa- jandi lõpul ja XIX sajandi alul polnud mõõduandvad need põhi- mõtted, mis iseloomustavad Rootsiaja agraarseadusandlust Liivi- maal.

Muidugi oli sel nähtusel teisigi põhjusi, mille käsitlemine aga ei mahu käesoleva kirjutise raamesse.

Talupojaskonna olukorra kujunemise suhtes ei saa pidada tervet Rootsiaega täiesti ühtlase ilmega ajastuks. Kahtlemata on olemas suured erinevused Rootsiaja alguse, keskosa ja eriti selle lõpuaja- järgu vahel. Kuna talurahvas oma isiklikkude õiguste suhtes jäi Rootsiajal nii Lõuna- kui Põhja-Eestis enam-vähem säärasesse seisundisse, nagu see oli kujunenud ordu aja lõpp-perioodil ja ka hiljemini, toimusid talupojaskonna majanduslikus seisundis suured muutused ja kaugeltki mitte paranemise, ennem juba alatasase, järkjärgulise halvenemise suunas. Juba seegi asjaolu, et Poola- ja Rootsiajal tekkis endiste maahärrade — ordu, peapiiskopi, piis- koppide — mõisate asemel eramõisu, ei mõjutanud soodustavalt talupojaskonna seisundit. Talupoegade kohustiste määr kasvas suure kiirusega, eriti mõisaorjus¹⁾. Rootsi valitsus ei suutnud Rootsiaja

¹⁾ Et Rootsiaja kohta puuduvad selle küsimuse lahendamiseks ulatu- vamad monograafiad, võime siin asjast huvitatute tähelepanu juhtida ainult A. v. Gernet'i teosele „Geschichte und System des bäuer- lichen Agrarrechts in Estland“ (Tallinn 1901), kus (lk. 35—38) leidub lühike ülevaade orjuse määra kasvamisest Eestimaal XVII sajandil.

alul ja keskel selles suhtes pidurdavalt mõjuda. Pidurdamine algas alles Rootsiaja lõpul ja ka siis esijoones ainult Liivimaal.

Teisiti oli lugu talupoja isiku kaitse parandamisega. Juba Eerik XIV pidas seda silmas nii kodukari puhul kui ka siis, kui kohut peeti talupoja elu ja surma üle. Kui suurem osa Liivimaast oli ajutiselt aastail 1600—1601 läinud hertsog Karli kätte, mõtles viimane kohe ka Liivi talupoegade seisundi parandamisele. Oma poja ristsetele Tallinnasse kokkutulnud Liivi aadli saadikuile esitas Karl mõned ettepanekud, soovides muu seas talupojaskonna õigusliku seisundi parandamist tema isiklikkude õiguste laiendamise teel. Kuid see soov jäi ainult sooviks, seda enam, et Liivimaa sattus järgnevatel aastail Poola kätte tagasi²⁾.

Mõned muutused Liivi- ja Eestimaa talupojaskonna kohtu-alluvuse ja isiku-kaitse alal tõi kaasa Gustav II Adolphi aeg. Liivimaa aadel kaotas a. 1632 õiguse kohut mõista talupoegade üle kaela-kohtulistest asjades ja talupojaskond alistati kriminaalasjus maakohutule. Kohtuasutised Liivimaal omandasid riigikohtute iseloomu; hiljemini sai seisuslik element neile siiski suure mõju, kuni selles suhtes tuli suur muudatus Karl XI ajal, mil Liivimaal kahanes seisuste mõju kohtuasutistele. Ka kaotas aadel õiguse kohut mõista kriminaalasjus, kuid siin läks nende asjade arutamine seisuslikkude kohtute, nimelt meeskohtute, kätte.

Liivimaa talupoegade isiklikkude õiguste küsimus kerkis uuesti päevakorraks Karl XI ajal. Kuid sellest kõneleme alamal pikemalt.

Nüüd peatugem lühidalt Eesti talupojaskonna koormiste küsimusel enne Karl XI reforme.

Harju-Viru aadli laialdaste eesõiguste kinnitamisega Rootsi võimu alul oli Rootsi riigivõim oma käed sidunud. Ka Rootsi võimu nõrkus ja uute provintside hädaohtlik seisund pealetungiks valmis olevate naaberriikide läheduses takistasid Rootsi keskvalitsust talupoegade kaitset aadli vastu teostada. Vabamad käed olid keskvalitsusel ainult riigimõisate suhtes. Neid oli aga enam neis Põhja-Eesti osades, mis olid relvadega vallutatud, nagu Läänemaal, Järvaemaal, osalt ka Virumaal. Seal tuli endistel omanikkudel mõisavaldamiseks otsida Rootsi valitsuselt kinnitust.

Siin oli poliitiliste olusuhete tagajärjel segaseil ajal võrdlemisi palju endiseid eramõisu läinud riigi kätte, sest nende valdajad polnud osanud parajal ajal kaasa minna võitva poolega. Nii sekvestreeriti hulk mõisu, milledele vaadati edaspidi kui riigimaale, kuni need hiljemini jälle sageli kingiti endistele valdajaile või nende lähedatele sugulastele. Senikaua, kui säärased mõisad püsisid riigi

²⁾ Vt. lühidalt E. Seraphim, „Livländische Geschichte von der „Aufseglung“ der Lande bis zur Einverleibung in das russische Reich“, II, 2. trükk, Tallinn 1904, lk. 231—236.

käes, majandati neid riigi poolt ja moodustati neist erilised foogtkonnad.

Sageli anti neid mõisu ka läänina mõnele teisele aadelmehele, riigiametnikule või kellelegi teisele palgaks. Säärane läänistus ei tabanud mitte üksi neid riigimõisu, mis olid eraisikuilt sekvestri teel riigi kätte läinud, vaid ka neid, mis ordu ajal olid olnud sarnase ilmega, nagu maahärrade j. t. mõisad. Nii läks aegapidi Põhja-Eestis enamik mõisu riigi käest erakätesse. Selle tagajärjel oli riigivaldus Eestimaal Gustav Adolphi valitsuse lõpul peaaegu täiesti välja jagatud. Neid väheseid, mis veel olid riigi kätte jäänud, polnud riigil enam kasulik otse foogtide j. t. abil majandada; seepärast katsuti neid välja rentida või panditi või müüdi nad.

Rootsi valitsus tegi siiski vahet vanade allodiaalsete valduste ja mõisate vahel, mis mingisugusel kujul olid pikema või lühema aja jooksul olnud riigi käes. Need mõisad võisid olla ära antud kas allodiaalseks valduseks või lääniks n. n. „Harju-Viru“ õiguse alusel või Norrköpingi otsuse tingimustel või ainult elueaks või määramata ajaks. Neid kõiki arvestati maksuraamatuis ja järelikult olid nad seetõttu riigi käes oleva ja võõrandatud omandi maaregistris³⁾.

Tõsiasi on siiski see, et Gustav Adolphi ajal Eestimaal riigimõisad olid juba erakätesse läinud. Almquisti järgi oli Eestimaal, kaasa arvatud ka Narva lään, 1580-dais aastais 3188 asustatud ja 2313 asustamata riigi adramaad, kokku siis 5501 adramaad, mis pole kaugeltki mitte väike arv⁴⁾. Kuid 1615. a. vakuraamatust selgub, et Eestimaal, ilma Virumaata, oli riigi käes ainult 1184 adramaad, neistki enamik tühje, nimelt 1030. Ülejäänud 3363 adramaad olid ühel või teisel viisil läänistatud eraisikuile⁵⁾.

Riigimõisate minekuga erakätesse kaotas valitsus ka võimaluse talupoegade koormiste reguleerimiseks. Kohustiste kindlaksmääramist püüti riigimõisais teostada Karl IX ajal. Seejuures oli segavaks asjaoluks, et maksuühikud, millede alusel koormised määrati, sageli erinesid suuruselt ja laadilt ja et samuti olid lahku minevad orjused, eriti mitmesuguste maksude, määrad. Eesti- ja Liivimaal võeti makse mitme eri õiguse ja aluse järgi. Näit. võeti osa makse vakuseõiguse alusel vakkudelt, milledesse kuuluvate adramaade arv oli erisugune maa eri osades⁶⁾, osa jälle kümnise või

³⁾ J. A. Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, II, Stockholm 1919—1922, lk. 550—552.

⁴⁾ Almquist, op. cit., lk. 556 (märkustes).

⁵⁾ Almquist, op. cit., lk. 556 (märkustes). Kuidas oli lugu riigimõisate minekuga erakätesse Eestimaa eri maakonnis, selle üle võib samuti teateid saada käesolevast teosest.

⁶⁾ Vaku korralduse üle vt. lähemalt Arvi Korhose teost „Vakkalaitos“, Helsingi 1923, peatükk III, lk. 101—133.

muu õiguse alusel, kusjuures maksud võeti asustatud taludelt või adramaadelt.

XVI sajandi teisel poolel möllanud sõdade tagajärjel muutusid vakud makskonnana otstarbetuiks, peamiselt seetõttu, et palju vakusid oli tühjaks jäänud ja seepärast tuli maksustamisel luua uusi makskondi, eriti säärase maksude õiendamiseks, millede puhul üksikud adramaad osutusid liiga väikseiks ja millede võtmisel ennemini oldi arvestatud vakuga (näit. säärase maksud, nagu härjad ja nuumsead)⁷⁾. 1565. a. sooritati Haapsalu alal vaku-, foogti-, kirjutaja- ja landknechtiheinu niiviisi, et iga seitse adramaad andsid ühe koorma⁸⁾.

Vakuse kadumise järel omandab maksustamise alusena ikka suurema tähtsuse adramaa. Adramaa ise esineb Eestimaal 1586. a. adramaade revisjonis pinnamõõduna. Kui 3. septembril 1600 Karl IX poolt kinnitati Eestimaa aadli eesõigused, nõuti igalt 15 asustatud talult üks hobune (s. t. ratsaväelane); tol ajal mõisteti aga Eestimaal asustatud talu all üht adramaad. Asustatud talu mõiste leidis kindlama selgituse Gustav Adolphi poolt 24. novembril 1617 antud Eestimaa rüütelkonna eesõiguste kinnitamiskirjas. Selles on öeldud, et asustatud taluks arvatakse säärane, mis teeb mõisnikule orjust nädalas ühe paari härjadega ja töölistega või ühe paari hobuste ja töölistega, kuna seevastu neid, mis orjavad pool nädalat, pidi arvatama kaks ühe ette. Järelikult võrdus kuue päeva koht ühele adramaale ja viimane oli sellega saanud maa väärtuse mõõduks⁹⁾.

Selle aluse järgi püüti siis ka talupojalt nõutavad andamid kindlaks määrata. 1600. a. septembris, mil Karl IX viibis Eestis, määrati, et iga adramaa pidi andma rahas 1½ taalrit, rukist ja otri à 3½ tündrit, kaeru 1 tünder, võid ½ leisikat, linast lõnga 2 marka, kanu 2, mune 10; peale selle pidid iga kaks adramaad ühiselt andma ühe lamba, iga seitse adramaad — ühe härja ja iga 10 adramaad — ühe nuumsea¹⁰⁾. Nähtavasti tehti siin juba järgmisel aastal mõnesugused muudatused. Gerneti järgi määrati kuningliku määrusega 9. juunist 1601 vakuraha suurus riigimõisais adramaalt ühele riigitaalrile kindlaks. Et talupoegade poolt maksetav kümnis olevat ebakindel sissetulek ja et selle arvutamisel ja võtmisel tekkivat pettust, siis seati selle asemele kindel viljaandam adramaade arvu järgi. Nimelt pidavat iga adramaa andma rukist ja otri à 2 tündrit, kaeru 2 tündrit, nisu 1 külmitu, 5 marka humalaid, 1 lamba, 2 kana, 10 muna, 10 naela võid, 6 marka kuivatatud kalu, 200 kuivatatud räime, 1 leisika soolatud liha, 1 koorma heinu ja 1 koorma puid,

7) Vt. lähemalt Korhonen, op. cit., lk. 170—183.

8) Korhonen, op. cit., lk. 181.

9) Gernet, op. cit., lk. 31—32.

10) Almqvist, op. cit., lk. 555.

à igalt 6 adramaalt üheskoos üks, muidu aga igalt 10 adramaalt üks nuumsiga. Sellele lisanesid veel mõned vähem tähtsad andamid. Peale nende andamite ei tohitud talupojale peale panna muid andameid¹¹⁾.

Soome uurija Korhonen arvab, et Karli maksuseadus 1600. aastast ei pääsenud igal pool täies ulatuses maksvusele. Selle nähtuse tõenäoliseks põhjuseks olevat olnud asjaolu, et vana maksuvõtmise kord olnud mõnel pool maksuvõtjale, teisel pool aga jälle talupojale kasulikum kui uus maksukorraldus¹²⁾.

Et riigimõisate arv sulas Põhja-Eestis Gustav Adolfi ajal kokku, ei võinud loomulikult tagajärgi olla keskvalitsuse püüdel makse kindlaks määrata. Ka jäi talupoja koormiste fikseerimise aluseks võetud adramaa (mis, nagu öeldud, samastati maa väärtuselt kuuepäeva-kohaga) mõiste äärmiselt primitiivseks, sest mõisa orjamine paari härgadega või hobustega nädalas ei tarvitsenud kaugeltki alati tähendada talude ühesuurust maksuvõimet. Seega ei suudetud säärase maksustamisviisi abil talude koormisi ühtlaselt jaotada. Samasugune ebatasasus kujunes ka riigimaksude, s. t. ratsateenistuse ja tollivilja, õiendamisel, sest siin oli teatav andami kvantum peale pandud igale 15 asustatud talule. Kuivõrra olid neil ajal ühtlustatud maksude tasumisel tarvitataavad kaalud ja mõõdud, seda ei ole käesolevas võimalik jälgida.

Nagu Eestimaa vallutatud osades, nii läks ka Liivimaal, mis vallutuse teel Poolalt siirdus Rootsi võimu alla, üsna palju haritud adramaid riigi kätte. Kuid siin toimiti samuti kui Eestimaalgi riigi kätte läinud mõisate läänistamisel heldelt või vast veelgi heldemini. Juba Gustav Adolfi ajal läks siin enamik riigi käes olnud mõisu suuremate või väiksemate kompleksidena erakätte. Eriti suuri lääne said Rootsi suurnikud — teenetega riigi- ja sõjamehed. 1622. a. sai Axel Oxenstierna Võnnu piiskopkonna ühes selle prebendiga, Volmari linna ja kolm lossi samal ajal; Karksi ja Ruhja anti riigikassameister Jesper Mattson Krus'ile; 1625. a. läänistati riiginõunik Svante Baner'ile Smilten, Ronneburg ja Serben, tema vennale Per Baner'ile kuulus Salatse; Johan Baner'ile anti Bersohn, Karl Gyllenhielm'ile — Pebalg ja Schujen, viitseadmiral Klas Fleming'ile — Rõngu, krahv Thurn'ile — Pärnu¹³⁾. Mõisaterevisjoni järgi oli 1641. a. Oxenstiernade käes üks kokku 525 adramaad. Eesti alal kuulusid neile Ahja, Kastre, Meeksi, Rápina. Baner'ide käes olid Lõuna-Liivimaal Adsel, Bersohn, Ronneburg, Smilten ja Serben, kokku 279 adramaad. Marienburgi vallutaja Gustav Horn'i käes olid Marienburg, Schwaneburg ja

¹¹⁾ Gernet, op. cit., lk. 34—35.

¹²⁾ Korhonen, op. cit., lk. 182.

¹³⁾ Georg Wittrock, Gustav II Adolf (Sveriges historia till våra dagar, VI, Stokholm 1927), lk. 186.

Vainsel, kokku 150 adramaad. Krahv Jakob de la Gardie käes olid Viljandi, Tarvastu ja Helme, kokku 116 adramaad. Feldmarssal Wrangelile kuulus Põltsamaa (terve Põltsamaa kihelkond, välja arvatud Rutikvere, Kolga-Jaani ja osa Pilistverest), kokku 111 adramaad. Krahv Thurn'i käes oli Pärnu krahvkond 82 adramaaga, Lars Krus'il — Ruhja 50 adramaaga, feldmarssal Levenhauptil — Sangaste 47 adramaaga, kindralkomissar Heinrich Kronstiern'il — Kokenhusen 40 adramaaga, kuberner Andreas Erichson'il — Vastseliina 56 adramaaga, Heinrich Fleming'il — Laiuse 33 adramaaga, Åke Axelson'il — Tähtvere 43 adramaaga j. n. e. Kokku oli Liivimaal Rootsi suurnikkude käes 1728 adramaad¹⁴). Peale selle oldi antud väiksemaid kingitusi, eriti liivimaalastele. Et selle revisjoni järgi Liivimaal pidi üldse olema 4343 adramaad, siis oli sellest peale vallutamise suurem osa läinud riigi kätte.

Gustav Adolf oli palju mõisu, eriti väiksemaid, välja annud Norrköpingi otsuse alusel, s. t. meesläänidena. Paljud mõisate valdajad parandasid aga hiljemini, eriti Kristiina ajal, seda oma õigust. Keskvallitsuse määrusega 4. juulist 1643 vastati Liivimaa rüütelkonna saadikute sooviavaldusele, et neile, kes omavad Liivimaal lääni- ja pandimõisu, lubatakse Harju- ja Virumaa eeskujul osta neid pärusmõisuks (unter vollkommenem Erbrecht), järgmiselt: selles suhtes ei olevat Rootsis tehtud mingisugust kindlat korraldust, kas müüa sealseid mõisu või mitte, kuid ühele ja teisele, kes on esinenud sellekohase palvega, on vastu tulnud, sest on leitud, et sealsed mõisad asuvad kaugel ja et riik võib neid siis ka võõrandada; kui Liivimaal peaks leiduma neid, kes veel soovivad riigi käes olevaid mõisu osta või nende käes olevaid omandada parema õigusega, siis tahtvat kuninganna nende mõisate seisundi kohta hankida lähemaid teateid ja selle järel võtta seisukoha nende müügi asjus¹⁵).

Ka oli rüütelkond avaldanud soovi, et Norrköpingi otsuse alusel väljaantud mõisad juhul, kui nende valdajad surres on järele jätnud alaealisi tütreid, jäetaks viimaste kätte kuni nende meheleminekuni. Keskvallitsus leidis siiski, et selles asjas ei saa Liivimaa kohta teha mingit erandit¹⁶).

Meil on kasutada vähe andmeid selle kohta, kuipalju kuninganna Kristiina ajal Liivimaal on parandatud mõisate valdustitleid ja kuipalju riigimõisu on ära müüdnud. Richter mainib, et Kristiina ajal olevat Liivi- ja Eestimaal mõisu võõrandatud 490964 taalri eest¹⁷).

¹⁴) A. v. Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben, Theil II, Band II, Riia 1858, lk. 10—11.

¹⁵) Buddenbrock, Sammlung der Gesetze, II Band, 1. Abteilung: Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680, Riia 1821, lk. 185.

¹⁶) Buddenbrock, op. cit., II, 1, lk. 183—184.

¹⁷) Richter, op. cit., II, 2, lk. 11.

Kuna juba Gustav Adolphi ajal enamik riigimõisu oli Liivimaal erakättesse läinud ühe või teise valdustiitliga, siis võib arvata, et Kristiina ajal peamiselt püüti valdustiitleid parandada.

Riigimõisate minekuga erakättesse kaotas Rootsi keskvalitsus tookordses olukorras võimaluse teostada põhjaneva tähtsusega reforme Liivimaa talupojaskonna heaks. Enne suurt reduktsiooni oli Rootsi keskvalitsusel raske tungida Liivi aadli ja talupojaskonna vahelistesse suhetesse. Rootsiaja lõpu poole, enne Karl XI agraarreformi oli eesti talurahva seisund raske nii õiguslikult kui ka majanduslikult. Tema õigusliku seisundi parandamiseks oli midagi juba tehtud Gustav Adolphi ajal, kuid ta majandusliku seisundi kergendamiseks polnud veel midagi sündinud. Viimase eesmärgi huvides oli vajaline ühtlustada ja kindlaks määrata koormised, võimaldada talupojale omandada vallasvara ja kindlustada see mõisniku omavoli vastu. Et koormiste ühtlustamisel oleks võimalik arvestada talupoja maksujõudu, oli paratamatuks eeltingimuseks maahindamine, mis võimaldaks luua õiglase maksuühiku. Samuti tuli kindlaks määrata talupoegade koormiste hind nii andamite kui ka orjuspäevade ja viimaste suhtes nii rakke- kui ka jalapäevade puhul. Edasi oli vaja ühtlustada mõõdud ja kaalud, mille järele maksud õiendati, et võimalikuks saaks õiglaselt ja ühtlaselt kooskõlastada vahekord talupoja debeti ja krediti vahel. Selles suhtes ei oldud Rootsi ajal enne Karl XI valitsust midagi ära tehtud. Mõisate juurde kuuluv talumaa oli hindamata, mõõdud ja kaalud olid maa eri osades lahkuminevad, samuti ka põllumõõdud. Hagemeisteri andmete järgi olid XVI sajandil Liivimaal tarvitusel 5 üksteisest tugevasti erinevat adramaad¹⁸⁾. See erinevus ilmneb ka Rootsi katastrist Karl IX ajalt¹⁹⁾. Viimasest näeme, et Pärnu lossi alal maa on arvestatud Saksa adramaa järgi, Kirumpää lossi alal — Poola adramaade, Karksi lossi alal — Poola, samuti ka Viljandi lossi alal, Põltsamaal jällegi — Saksa adramaade järgi j. n. e.

Sama mitmekesisidus valitses ka andamite ja orjuste suhtes ja mõnevõrra ka mõõdudes, millede alusel tasuti andameid²⁰⁾. Tartu linn pidas kinni oma vakamõõdust, mis Richteri järgi oli $\frac{1}{8}$ võrra suurem kui Riia vakk. Poola kuningas Sigismund III oli katsunud 1596. a. Tartus läbi viia Riia vakka, kuid tagajärjeta²¹⁾. Liivimaal näib siiski maal Riia vakk olevat võrdlemisi üldiselt tarvitusel olnud.

Talupojaskonna seisundi parandamiseks oli tarvis erakorralisi isikuid ja erakorralisi abinõusid ning olukordi. Sääraseks erakorra-

¹⁸⁾ H. v. Hagemeister, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I, Riia 1836, lk. 2—3.

¹⁹⁾ Th. Schiemann, Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands, Tallinn 1882.

²⁰⁾ Vt. Hagemeister, op. cit., I, lk. 4—5.

²¹⁾ Richter, op. cit., II, 1, lk. 266.

liseks isikuks osutus kõige pealt Karl XI ise ja samuti need välja-
valitud mehed, kes olid temale abiks selles suures reformitöös.
Erakorraline olukord ühes vastavate vahenditega kujunes jälle ühes-
koos suure mõisate-tagastamisega, mis viis enamiku Liivimaa adra-
maadest riigi kätte tagasi ja millega ühenduses Rootsi kuninga võim
kujunes ainuvalitsuslikuks. (Järgneb.)

H. Sepp.

Uus teos Eestimaa kodakirikute kohta.

Helge Kjellin, Die Hallenkirchen Estlands und
Gotland, 2 + 38 lk. + 16 tahvlit, Lund 1928 (Kungl. Humanistika
vetenskapssamfundets Årsberättelse 1928—1929, I.).

See brošüür väärib mõnes suhtes kindlasti meie huvi. Sünnib
see ju esimest korda, et meie kodakirikute probleem seatakse kir-
janduses vaielusteemina üles ja tehakse katse seda süstemaatilisel
käsitleda. Töökese pealkirja ei saa aga pidada täitsa õnnestunuks.
Keskaegse kirikliku arhitektuuri suhtes ei lase Eestimaa end
kuidagi lahutada Lätimaast, ja autor leiab ka enda seetõttu sunni-
tud olevat läti ala laias ulatuses tõmbama oma vaatluste ringi. See-
pärast oleks tiitel pigemini pidanud olema: „Vana-Liivimaa koda-
kirikud ja Ojamaa“.

Peaaegu pool sellest töökesest (16 lk.) on pühendatud eks-
kursile kodakirikute tekkimise ja arengu kohta Prantsusmaal, Sak-
samaal ja Skandinaavia mail, kusjuures Ojamaa kodakirikud esi-
tatakse nende eri tüüpide järgi. Niivõrra, kui on jutt Saksamaast,
on siin tegu ainult G. Dehio tööde vastavate peatükkide refe-
raadiga, mis autori probleemiseadluse seisukohalt täiesti tähtsu-
seta, sest meie kodumaa kodakirikute käsitlemisel ei arvesta autor
Saksamaad milgi määral. Nii oleks küllalt olnud lihtsast juhti-
misest vastava algupärandi juurde.

Oma kohaliselt esinemiselt jagab autor Eestimaa kolmelöövi-
lised kodakirikud apodiktiliselt kolme rühma, mis väga hästi on
üksteisest eraldatavad ka võlvitugede erilise välimuse kaudu:
1) Järvamaa rühm ümmarguste tugedega (sambad või ümmar-
piidad), 2) Harjuma ja Virumaa rühm nelja- või kaheksa-
nurksete piitadega ja 3) Liivimaa rühm, mis esindatud Tartu,
Viljandi ja Valga (miks mitte ka Pärnu?) maakonnas ja mida ise-
loomustavad ristikujulised piidad kas turpadega või ilma nendeta.
Autor ütleb küll „ka“, kuid ei esita edaspidi teisi momente säärase
jaotuse kasuks. Kuid niisugusel kujul on sellel vaevalt võimalik
püsima jääda. Küll ei saa salata, et Järvamaa rühma kirikud esi-
mesel silmapilgul avaldavad enam-vähem ühtlast muljet, mis näili-

selt õigustab nende eraldamist eri rühmaks. Kahe teise rühma puhul tekivad aga tunduvad raskused, mis lõpuks ähvardavad ka Järvamaa rühma eriseisundi seada küsimusmärgi alla.

Autor ise leiab enda mitmelgi korral sunnitud olevat arvama suuremal või vähemal määral üksteisest kaugemal asuvad kirikud ühte või teisse rühma. Nii viiakse Virumaal asuv Väike-Maarja kirik oma ümmarguste piitade tõttu Järvamaa rühma alla. Kuid küsimuse, kas mitte Riia lähedal asuva Roopi lossi kirik, millele samuti omased ümmargused piidad, vast ei võiks samuti kuuluda sellesse rühma, jätab autor põhjusel, et ta isiklikult ei olewat seda näinud, lahtiseks.

Tartu toomkirik paigutatakse oma kaheksanurksete, Tartu Jaani-kirik kui ka Ruhja kirik (Liivi ordu alal, praegu Lätimaal) oma neljanurksete piitade tõttu Harju-Viru rühma. Nüüd oleks aga pidanud siin arvestama vähemalt ka Tartu vana Maarjakirikuga, mille neljanurksete piitade olemasolu kohta meil olemas kindlad andmed ühe vana autentse plaani põhjal, ja samuti ka Tartu dominiiklaste Maarja-Magdaleena kloostrikirikuga, mille juures me dr. Otto kaevamiste põhjal ka võime eeldada neljanurkseid piitu. Ja lõpuks oleks tulnud mainida ka Kärkna tsistertslaste kloostrikirikut Tartu juures, kuigi see ei kuulu kahelöövilise kirikuna otseselt siia. Ka Wolmari kiriku oleks pidanud selle kaheksanurksete piitade tõttu paigutama Harju-Viru rühma. Sama maksab ka neljanurksete piitadega Võnnu kiriku kohta; autor ütleb küll sellele omased olevat ristikujulised piidad ümmarturpadega, kuid see ei ole õige: millegipärast on autor selles eksinud. Üldse on autori andmed mõneti veidi ebatäpsad ega oma kindlamat alust.

Liivimaa rühma, mida iseloomustavat ristikujulised piidad, arvab autor endisest Tartu piiskopkonnast Nõo, Antsla, Maarja-Magdaleena (Tartumaal) ja Palamuse kirikud. Neist kirikuist omab praegusel ajal veel ainult Nõo kindlasti esialgsed piidad; teistel ei ole neid enam üldse või on nad, kuna need kirikud kõik purustatud olnud, niivõrra üle ehitatud ja moonutatud, et ainult kõige täpsamate uurimiste abil võiks saada pildi nende endise kuju kohta. Samuti on lood autori poolt endise Liivi ordu maa-alalt esitatud Pilistvere, Paistu, Tarvastu, Helme ja Suure-Jaani kirikutega, mis oma ristikujuliste piitade mõjul samuti paigutatakse Liivimaa rühma. Neist kirikuist tuleb otseselt õigupoolest ainult Pilistvere küsimusse; kuid selgi on ruudukujulise põhjoonisega piidad, nii et see peaks ka Harju-Viru rühma kuuluma. Nüüd ütleb küll autor, et ta ei olewat külastanud viimatimainitud kirikuid; kuid ometi ei nimeta ta mingisuguseid allikaid, kust ta oma teated ammutanud. Kuna ta aga mainib ainult neid kirikuid, millede põhjoonised leiduvad Guleke töös „Alt-Livland“, siis tohiks küll olla õigustatud

oletus, et ta toeb sellele tööle, mida ta ka muidu on kasutanud. Vist ei ole küll vaja pikemalt seletama hakata, et Guleke „Alt-Livland“, nagu see ka arusaadav esikteosest kunstiteaduse ühel täiesti läbitöötamata alal, on sageli osutunud ebatäpsaks ja ilma külalise reaalse alusega teoseks. Seepärast tuleb seda allikana ainult äärmise ettevaatusega kasutada, seda enam, et me selgitava teksti täieliku puudumise tõttu ei saa selle töö juures tõmmata piiri luule ja tõe vahel ja meil üldse võimalik pole otsustada, milliste kombinatsioonide alusel ta annab oma rekonstrueeritud põhijoonised. Siin tuleb Guleke andmeid iga antud juhul täpsalt järgi proovida. Näit. jääb selgusetuks, miks Guleke annab Pilistvere kirikule põhijoonises ristikujulised piidad, kuna ometi ligipandud pilt selgesti osutab praegu olemas olevaid raskeid, kui mitte öelda — kohmakaid, neljanurkseid piitu, mis tõsi-küll peavad olema üleehitatud. On meil aga Guleke rekonstrueeritud põhijooniste puhul tegu ainult analoogiatega, siis võime me senikaua, kui pole olemas vastavaid täpsaid uurimusi, sama suure õigusega Smilteni (kuulub ka Harju-Viru rühma), Ruhja, võimalikult ka Pilistvere j. t. analoogia järgi oletada kahtlusealuste kirikute suhtes neljanurkseid piitu.

Kuid olgu sellega kuidas tahes, praegu olemasolevast materjalist jäävad paika pidama ainult kaks ristikujulise piida vastuvaidlematult kindlat juhtu, Pärnu ja Nõo, mis küll vaevalt jätkuvad selleks, et olla iseloomustavaks tunnuseks rühmale, mis muidu osutab nelja-, resp. kaheksanurkseid piitu. Sellega muutub terve see rühm vähemalt vaieldavaks. Pealegi ei saa käesolevas lähemale uurimisele võtta põhimõttelist küsimust, kuivõrra piidad kui niisugused üldse võivad olla kohased sellise tüpoloogilise jaotuse alusena. Ruumikujundamise vahendina ja oma mõjus ruumielamusele on erinevused neljanurkse ja ristikujulise piida vahel enam ometi asfmelist kui põhimõttelist laadi. Teisest küljest on piirid nende vahel väga sageli kõikuvad ega lase end absoluutse täpsusega kindlaks määrata. Näit. ütleb autor, et tsistertslannade Püha Michaeli kloostrikirik Tallinnas (järjekult Harju-Viru maa-alal) omavat ruudukujulise ristlõikega, kuid väljalõigatud nurkadega ja seesasuva kumervöödiga piidad, mis ometi tohiks võrduda ristikujulisele piidale kumervöödiga ristharude vahel. Ja lõpuks peame arvesse võtma asjaolu, et arvukate restaureeritud, resp. ümberehitatud kirikute käsitlemisel on materjal ometi palju, palju suurem, kui see, mis autor toob Guleke najal: on ju Guleke suurejoonselt kavatsatud teos jäänud torsoks, mis ei käsitle veel pooligi keskajast pärit kirikuid.

Järvamaa rühma suhtes oletab autor Ojamaa mõju. Selle rühma kirikud olevat ehitatud Ojamaa eeskujude järgi ja dateeritakse autori poolt 10 aastat hiljemini kui viimased. Üksikasjalise võrd-

lemise teel Skandinaavia, eriti Ojamaa kodakirikutega ja samuti Eestimaa omadega olevat saavutatud dateerimistulemused, „für welche die Beweise hier unten gegeben werden“. Kuid terve see peatükk avaldab vähe iseseisva uurimise muljet ja näib pigemini olevat ühe prof. Johnny Roosval'i poolt kord väljendatud mõtte edasiefamine, nagu autor üldse üllatavalt sageli püüab katta oma vaateid Roosvali autoriteediga.

Autor algab Amblaga, annab selle kiriku kokkuvõtliku kirjelduse ja väidab siis, ilma pikemata, et selle kapiteeliornamentika olevat pärit Ojamaa meistrit Lafrans Botvidarsson'ilt või mõnelt temale lähedal seisnud isikult. Esijoones võivat võrdlusena hästi kõne alla tulla Helgvi (umbes aastaist 1280—1285) ja Barlingbo (samuti umbes aastast 1280) kirikud; Helgvi olevat kolmelööviline kodakirik, Barlingbo olevat ühelööviline kirik, kuid omavat samsugust kapiteeliornamentikat kui Ambla; Helgvi chitajaks olevat Roosval (töös „Die Kirchen Gotlands“, lk. 167 j.j. ja 216) pidanud meister Lafransit ja olevat ühes teises töös („Den Baltiska Nordens kyrkor“, lk. 102) osutanud sugulusele Barlingbo ja Ambla vahel. „Tõendina“ kõrvutatakse piltide hulgas üks Ambla kapiteel (Guleke järgi) ühe Barlingbo kapiteeliga (Roosvali järgi!!). Vastavalt sellele dateeritakse Ambla kirik aastasse 1290—1300.

Sarnasel, ainult ikka lakoonilisemaks mineval kujul käsitletakse siis selle rühma kolme ülejäänud kirikut. Maarja-Magdaleena kirik asetatakse põhjusel, et selle kapiteeliornamentika „suurel määral ühte langevat“ Ojamaa meistri Neo-Iconicus'e töödega Öjas, Lerbro ja Kräklingbos (umb. a. 1300), „aega varsti peale vastava kivi-raiuri tegevust Ojamaal“, tähendab aastasse 1300—1310. Seejuures ei osutata kirjandusele ega tooda ühtki piltkujutist. Ja sama kindlasti väidetakse Türi puhul, et ornaator, keegi teine isik kui Maarja-Magdaleenas, imiteerivat kuivalt ja skemaatiliselt Ojamaa meistri Neo-Iconicus'e neid kapiteele, mis leiduvat Källunge (umb. a. 1305), Bunge (umb. a. 1310) ja Bro (umb. a. 1320) kirikuis. Selle tagajärjel dateeritakse Tori kirik umb. a. 1320. Samuti ei esitata siin kirjanduslikke juhtmeid ega pilte, mis võiksid olla autori väite „tõendiks“, nii et kõige selle peame heas usus vastu võtma. Ja lõpuks saadakse Peetri kirikuga, mis ei oma orneeritud kapiteele, ühel leheküljel hakkama ja dateeritakse see, ilma et juhitaks Ojamaa eeskujude juurde või esitataks mõningaid teisi argumente, lihtsalt 1330-daisse aastasse.

Tutvudes veidi lähemalt vastava kirjanduse põhjal autori poolt mainitud kirikutega, saame aga vaevalt hoiduda muljest, et selleks vähemalt vaja läheb head tahet, kui me tahaksime leida „suurt ühtelangevust“ Maarja-Magdaleena ja Öja, Lerbro ja Kräklingbo

kirikute ornamentika vahel; eriti peame aga oma fantaasiavõimelt väga tugevat abi saama, et Türi primitiivses leheornamentikas näha Källunge, Bunge või isegi Bro rikkaliku, kõrgele arenenud ornamentika imitatsiooni. Ämbla ja Barlingbo kapiteeliornamentika vahel ei saa küll hoopis eitada teatavat sarnasust, kuid ometi peab jääma lahtiseks küsimuseks, milliseid järeldusi võiks see sarnasus üldse õigustada.

Rõhutagem kõige pealt, et autor järgneb Roosvali poolt antud varasemale dateeringule. Roosval (töös „Die Kirchen Gotlands“, Stockholm ja Leipzig 1911, lk. 207) pidas Barlingbo kirikut ühtlaseks ehitiseks, oletas aga muutust ehitamise juhatuses, et kuidagi seletada tegelikult olemasolevaid ja tugevasti silmapaistvaid erinevusi kiriku üksikuis osis. Nüüd on aga Rootsi kunstiajaloolane Emil Ekhoff (töös „Bidrag till Gotlands-kyrkornas kronologi. Barlingbo kyrka“, „Fornvännen“, 1913, lk. 91-109) põhjaliku, kaevamusil tugiva uurimise alusel täiesti veenval kujul selgitanud selle kiriku ehitamisloo. Ta väidab, et selle esimeseks faasiks olevat olnud väike romaani koor poolümmarguse apsiidiga ja veidi suurem ruudukujuline pikihoone sellega liituva käärkambriiga. Siis kõrvaldatud apsiid, koor saanud õigejoonse lõpmiku; veel hiljemini ehitatud lääneküljel ruumikas, pikergune pikihoone ja lõpuks sellele torn juurde, nii et esialgne pikihoone ühes lühendatud kooriga nüüd moodustavat laiendatud kiriku kooriosa. Esimese kiriku dateerib Ekhoff XII sajandi teise poole, koori ümberehituse — XIII sajandi esimese poole, uue pikihoone XIII sajandi lõpuga (järelkult umbes ajaga, millega Roosval esiti dateeris terve ehitise) ja torni ehitamise asetab ta XIV sajandi algusse.

Prof. Kjellini poolt mainitud Barlingbo kapiteel, mis peab tõestama selle sugulust Ämbla kirikuga, on üks kahest kapiteelist, mis nüüd flankeerivad ümmarkaarelist istumisniši, endist nüüd kinnimüüritud esimese koori portaali, kuulub järelkult kahtlemata esimesele, kõige vanemale kirikule, mille Ekhoff paigutab XII sajandi teisesse poolesse. Ekhoff esitab mõlema kapiteeli, täh. ka meie autori poolt toodu, pildid. See on täpsalt sama pilt, ainult veidi suurem, aga mitte Roosvali järgi, nagu prof. Kjellin üles annab, vaid O. Sörlingi joonistuse järgi! Milleks siis kõik need kumardused Roosvali ees! Õigusega juhib Ekhoff eriti tähelepanu kapiteelide puhtromaani iseloomule; ja just nemad on talle tähtsal määral pidepunktideks esimese kiriku varasel dateerimisel.

Edasi on ka Roosval ise oma dateeringud, mis ta esitas töös „Die Kirchen Gotlands“, Stockholm 1911, hilisemate uurimuste alusel võtnud täpsale revideerimisele, muutes neid mitmes suhtes. Oma uued dateeringud on ta avaldanud töös „Den gotländske ciceronen“, Stockholm 1926; nagu ta ühes teises kohas kirjutab, on

selles töös toodud daatumid, kuni edaspidiste vajalisteks osutuvate muutusteni, praegu mõõduandvad. Barlingbo suhtes, oletab Roosval nüüd ka mitmet ehitamisfaasi ja paigutab koori umb. a. 1200, ilma et ta seejuures igas küsimuses täitsa ühtuks Ekhoffiga, niivõrra kui võimalik otsustada lühikese teksti põhjal.

Neid hilisemaid uurimusi ei arvesta Kjellin milgi määral ühe ainsa sõnagagi. Teost „Den gotländske ciceronen“ mainib ta oma töös Karja kiriku üle; järelikult ei ole see talle jäänud tundmatuks. Ja Ekhoffi töö suhtes tahaksime seda sama vähe oletada. Kuidas aga peame siis seletama asjaolu, et ta neid töid ei maini ühe silbigagi, kuna ometi Barlingbo kiriku dateeringule üles ehitatakse kõige kaugemale viivad probleemid! Jääb lihtsalt arusaamatuks, et ta Roosvali varasemast dateeringust, millest selle autor ise loobunud, kinnipidamist üldse ei motiveeri, kuigi see vana dateering tugevasti lahku läheb uuest. Kuid olgu sellega, kuidas tahes: Barlingbo kiriku uue dateeringuga Ekhoffi ja Roosvali poolt kaotab Kjellini poolt esitatud Ambla kiriku dateerimine igasuguse toe: meie peaksime tema teooria järgi selle kiriku paigutama umbes 80 aastat tagasi, s. t. ajastusse, mil meie kodumaal veel polnud ristiusku ega võõrast koloniid. Ja sellega üheskoos kaotab oma aluse loomulikult ka tema poolt antud teiste Järvamaa kirikute kronoloogia. Nii võib see töö jälle otsast peale alata.

Kuid peale selle ei näi autori hüpotees ka selleski suhtes usaldatavana ja veenvana, et see arvestab ainult käesoleva probleemi üht külge. Sääraste, pealegi veel õige kaugete sarnasuste juures mõningais väikseis üksikasjus on vaja juhuslikkuse võimalust seda enam ja seda põhjalikumalt kaalumisele võtta, mida vähem muidu võimalik kindlaks teha kultuurilisi mõjusid antud alade vahel. Nüüd on Järva kodakirikute tüüp oma põhijoonise kujult ja ruumi kujunduselt küll Ojamaal esindatud, kuid seda saab pidada siin sama vähe kohalikuks, Ojamaal kujunenud tüübiks, ennem aga Westfaalist impordeerituks, nagu Liivimaalgi, kus see esineb paljudes variantides erakordselt sagedasti. Ka muidu osutavad Järvamaa kirikud rea üksikasju, mida me kas üldse ei leia Ojamaal, või siis ainult harva ja erineval kujul, mis aga Liivimaa kirikuis kaugeltki ei kuulu harulduste hulka. Nii jääb Järvamaa kodakirikute uurimine teiste Liivimaa kirikute raamis (kusjuures igal tingimusel tarvilikuks peaks osutama rühmitamine teiste vaatekohtade järgi) tulevaste uurimistööde ülesandeks.

Siin leiduvaid siduvusi ei võta autor üldse oma vaatluse alla. Ta riivab ainult osaliselt arvukaid erinevusi Järvamaa ja Ojamaa kodakirikute vahel kokkuvõttlikus lõppsõnas, ilma et leiaks neile mingit rahuldavat seletust. Näit. võiks vaevalt sellest jätkuda, kui autor tahab Ojamaale neil ajal niivõrra iseloomulikkude por-

taali ehisviilide puudumist Järvamaa kirikuis ainult sellega seletada, et portaalid siin ei ulatu müüripaost välja, vaid asuvad selle sees. Peaks ju ometi see asjaolu eriti teravasti esile tõstma küsimuse selle nähtuse psühholoogilise põhjenduse kohta: osutavad ju Järvamaa kirikute portaalid Ojamaa kirikute omast põhjalikult erinevat mentaliteeti, täiesti teissugust vaimulaadi, millest lähtudes nad on kujundatud. Ka jääb näit. selguseetuks, kui autor kõige noorem Järvamaa kirikus, Peetris (umb. a. 1330) leiduvate ripp-sambakeste kohta arvab, et nende puhul jätkub juhtimisest 15—20 aastat hiljemini ehitatud (umb. a. 1345—1350) Saaremaa Karja kiriku juurde. Kui järgi vaadata autori poolt tsiteeritud tema enda teosest Karja kiriku üle lk. 161 j. j., siis osutub, et Ojamaal üldse ripp-sambakesed ei esine, mispärast autor oletab Schoneni võimalikku mõju Karja kirikule tiitlipühakute ja heeringakaupmeeste kaudu, nagu sellest autori selle teose arvustuses („Ajalooline Ajakiri“ 1928, nr. 4) juba on juttu olnud.

Kui arvestada kõiki neid asjaolusid, siis ei või milgi juhul pidada tõestatuks hüpoteetilist Ojamaa mõju. Vähemalt vajab see küsimus täpsamat revideerimist ja nimelt selles mõttes, kas olemasolevad ühtelangemised ei oleks kohasemal kujul seletatavad laenamisega mõnest ühisest allikast; sel korral oleks ehk võimalik paremini selgitada ka arvurikkaid kõrvalekaldumisigi.

Oma Harju-Viru rühma suhtes oletab autor Taani ja siis jälle ka mitte-Taani mõjusid, kusjuures Tallinn on igal juhul olnud vahe-meheks. Kuid selles peatükis on kõik veel palju kindlusetum ja kobavam. Nii kirjutab autor lk. 8 Taani kodakirikute käsitlemisel, et ükski neist ei näi mõju avaldanud olevat Eestimaa kodakirikute kujundamisele. Lk. 34 öeldakse ettevaatlikult, et Tallinna dominiiklaste kloostri asutajad olnud tõenäoliselt taanlased. Lk. 35 väidetakse juba selgelt ja kindlasti, et Tallinna dominiiklased oleval tulnud Taanimaalt ja et seepärast õige arusaadav oleval, kui Eestimaa ja Taanimaal kirikuehitised omaval vähemalt teataval arhitektuurilistes detailides sarnasust. Kodakirikute arvurikas esinemine Eestimaal näib autorile osutaval sinnapoole, et esijoones dominiiklased omanud tähtsust selle kirikutetüübi levitamisel. Juhtides Roosvalile väidetakse, et dominiiklased oleval mänginud Ojamaa maakirikute suhtes suurt osa. Olusuhted Eestimaal laseval autorit oletaval, et siin on lood olnud samasugused. Rääkimata sellest, et sellelaadiline analoogia mitte just vähe ei tohiks üllataval ajaloolast, peame tahtmatult küsima, kas autor tahaks dominiiklaste arvele panna ka kodakirikute levimise Saksamaal. Mõned read alamal väidetakse, jälle Roosvalile juhtides, et dominiiklased ei oleval omanud ühtlast ehitamisstiili, vaid tavaliselt oleval kohanenud kohalikele ehituskombeile.

Edasi rõhutab autor silmatorkavat asjaolu, et Eestimaal kahe-
löövilised kodakirikud esinevad ainult neil aladel, kus Taani valit-
sus on aset leidnud või kus läbikäimine Taaniga on olnud elav, nagu
Kuressaares, Viljandis, Riias ja Ükskülas. Kuressaares ja Viljandis
on meil tegu lossikirikutega, mis ehitati ometi ikka kõige tugevamas
sõltuvuses kasutada olnud ruumist ja mida seetõttu oma tüübilt vae-
valt võimalik viia mõne kindla mõjupiirkonna alla. Igal juhul on
see aga ajaloolasele ka uueks avastuseks, et näit. Viljandi ordu-
komtuurkond olevat olnud intensiivses läbikäimises Taanimaaga.
Siinkohal ei nimeta autor Kärkna kloostrikirikut, mille päritolu
kohta midagi teada saada oleks ikkagi olnud soovitav pildi täie-
likkuse huvides.

Kuid lõppude lõpuks ei näi see elav läbikäimine Taaniga ka
autorile kuigi suurt osa etendanud olevat, sest veidi alamal tuleta-
takse meelde, et Ojamaa asunud mainitud maa-aladele ja linnadele
lähemal, et just Ojamaal oli nii-öelda kodunenud kaheööviliste
kirikute tüüp j. n. e., ja et seetõttu tulevat oletada tõenäoliselt
Ojamaa mõju Tallinnale. Ka kolmelööviliste kirikute suhtes olevat
mõjutus samuti tõenäoliselt tulnud mitte Taanimaalt, vaid Ojamaalt,
täpsamalt öeldud — Visbyst. Virumaal asuva Haljala kiriku ka-
heksanurksete piitade suhtes tuuakse kohe tõendina kaks Visby kiri-
kut ja Källunge kirik ja mainitakse selles ühenduses ka Tartu toom-
kirikut. Kas vast ka sellelgi Põhja-Saksa telliskivigootika tüübilisel
esindajal lõppude lõpuks ei olnud samuti oma eeskuju Ojamaal?

Kuid autor ei ole oma vastavaid uurimusi veel lõpule viinud ja
lubab anda edaspidi järgnevaid avaldusi põhjalikumate uurimiste
alusel, mida tuleb igal juhul ootama jääda teatava põnevusega.

Lõpuks tehakse katse iseloomustada Liivimaa rühma Riia poolt
mõjutatuna, kusjuures ei puudu ka kõrvalpilgud Skandinaavia
suunas. Ka siingi lubatakse anda eriteos Üksküla kiriku kohta.

Oma välisvarustuselt seisab see tööke, nagu see ka endast-
mõistetav, kõrgel tasapinnal ja pakub Järvamaa kirikute kohta kena
pildimaterjali. Eriti tunnustavalt tuleb nimetada põhijooniseid, mis
tugivad täpsail mõõtmissil ja pakuvad meie kodumaa maakirikute
edaspidiseks uurimiseks aluse, mille tähtsust ei tohiks alahinnata.
Ainult tuleb kahetseda, et mitte ei ole juurde lisatud ka vajalised
piki- ja ristlõiked. Samuti olgu tähendatud, et Guleke ei ole veel
autori pildimaterjali läbi ülearuseks saanud, sest ta pakub enam
detaile, kuigi mitte niivõrra usaldusväärsel kujul. Ikkagi jääb käsit-
letud kirikute täppis kirjeldamine ülesandeks, mis edaspidi tuleb la-
hendada. Kuid selleks pakub prof. Kjellini poolt esitatud materjal
olulist kergendust, olles kasulikuks eeltööks säärasele kirjeldamisele.

O. Freymuth.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus a. 1928—1929.

28. aprillil s. a. peetud aastakoosolekuga lõppes Akadeemilise Ajaloo-Seltsi 9. tegevusaasta. Selgi aastal toimus seltsi elu ja tegevus üldiselt endistes suundades. Jätkati ja lõpetati varemini alustatud töid ja võidi selle kõrval väiksel määral siirduda mõnele uuele ülesandele. Nii otsustati hakata avaldama Rootsi „Historisk Tidsskrift'i“ eeskujul Eesti ajaloo bibliograafiat „Ajaloolise Ajakirja“ liisana, kusjuures iga eelmise aasta ajaloolise kirjanduse loend ilmuks ajakirja järgnevas aastakäigus. Ka kavatsetakse seltsi 10. aastapäeva puhul välja anda ajakirja erinumber, mis sisaldaks ülevaateid meie kodumaa ajaloo uurimise seniste tulemuste kohta ja mõningaid tuleviku ülesandeid fähistavaid kirjutisi.

Möödunud aasta tegevuse ülevaates tuleb esijoones märkida asjaolu, et juba kauemat aega kestnud „Eesti Biograafilise Leksikoni“ toimetamistööd hakkavad lõpule lähenema. 1928. a. suvel ilmus leksikoni III köide ja IV köite trükkimist lõpetatakse praegu. Viimane on varustatud pikema eessõnaga leksikoni saamisloost ja põhimõtteist ja täieliku isikunimede registriga. Viimasele köitele juurde lisada kavatsetud täiendi — *supplementa* — väljaandmine on mõneks ajaks edasi lükatud, et võimalikult ohtralt koondata sellesse kõiki tarvilikke lisandeid. Täiendusvihi eeltöid on osalt paralleelselt juba tehtud ja need kestavad väikeses ulatuses katkestamatult. Seega hakatakse lõpule jõudma tööga, millega väiksel viisil algust tehti juba a. 1923 ja mis sest ajast peale „Ajaloolise Ajakirja“ kõrval on püsinud esikohal nii seltsi tegevuskavas kui ka selle eelarves.

„Ajaloolist Ajakirja“ ilmus 5 numbrit, 4 numbrit 1928. aastakäiku ja 1 number 1929. aastakäigust. 1929. aastal on toimetuses J. Wasari asemel E. Blumfeldt, kuna muidu toimetuse koosseis on endine. Aastakäigu suurus on endiselt 15 trükipoognat ja hind Kr. 2.40; ajakirja talitus on K.o/Ü. „Looduse“ käes.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ koostamistöid jätkati vastavalt töökavale. Et teos saab põhjalik ja suur, võtab koostamine kauem aega, kui alul oli kavatsetud. Aasta alul jätkus veel eelmisel aastal pooleli jäänud sedelite klassifitseerimine kindla süsteemi järgi ühes kaasaskäiva sedelite kontrollimisega võimalikult otse teoste järgi, puuduvate andmete hankimine ning ühtlustav redigeerimine. Läbi kontrolliti ka „Livländische Geschichtsliteratur'i“ ainesitik, et kõik tarvilikud teosed kindlasti oleks bibliografeeritud. Siis vaadati läbi eestikeelsed perioodilised väljaanded (ajalehed, ajakirjad ja kalendrid) aastast 1877—1917. Kogusummas ulatub läbi vaadatud aastakäikude arv 529-ni ja neist väljakirjutatud ajaloolist ainesitikku märkivate sedelite arv 3456-ni, millede seas leidub paljugi väärtuslikke artikleid. Edaspidises töökavas on nähtud ette Rootsi,

Taani, Norra Läti, Poola ja Saksa bibliograafiate ja tähtsamate ajaloolise sisuga ajakirjade läbitöötamine ja koostamistööde lõpetamine. Teos läheb trükki loodetavasti 1930./31. tegevusaasta alul.

Seltsi toimetuste seerias ilmus O. Liivi töö „Vene asustusest Alutagusel“ K.o/Ü. „Looduse“ kirjastusel. Ka on valminud ajaloolisist ülikooli magistriföist veel otsustatud avaldada kaks tööd; nende kirjastamise asjus on läbirääkimised käimas.

„Ajaloo Arhiiv II“, mis sisaldab prohvet Maltsveti kohta käivat materjali, eeltööd on tehtud. On kogutud selle vihu jaoks 1858.—1861. a. vaheline sellekohane ametlik kirjavahetus Eestimaa tsiviilkuberner ja Liivi kindralkuberner arhiividest, Gustav Maltsi kirjutatud Maltsveti elulugu, väljavõtteid „Eesti Postimehest“ j. m. Lisamaterjali hankimiseks avaldas selts vastava avaliku üleskutse. Vihk ilmub eessõnaga, kommentaariga ja tõlgetega varustatult käesoleva aasta sügisel.

Jätkusid ka H. Sepa juhatusel ajaloo oskussõnastiku koostamistööd, mis samuti lähenevad lõpule.

Ajaloolist rahvatraditsiooni koguti Tartumaalt (Kambja, Maarja-Magdaleena, Nõo, Tartu-Maarja, Torma-Lohusuu kihelkonnist), kuna 1 stipendiaat käis Kihelkonnal, kust aruanne oli omal ajal esitamata jäänud. Kuna läbi töötada on veel mõned kihelkonnad Tartumaalt, Järva-, Harju-, Viru- ja Petserimaa ning mõned üksikud kihelkonnad teistest maakondadest, kust aruanded kas esitamata jäetud või puudulikult esitatud, loodetakse rahvatraditsiooni kogumistöö lõpetada suvel 1931, kui võimalikuks osutub järgnevatel aastail jätkata seda tööd senises ulatuses.

Selts võttis osa ka Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (= EKLA) loomisest ja on dots. P. Treibergi kaudu esindatud selle kolleegiumis.

Eelmiste aastate eeskujul loodi kontakti välismaa teadusliikude asutistega, nagu Upsala Ülikooli Raamatukoguga, Läti Riigi-arhiiviga, Roomas asuva *Pontificium Institutum Orientale*'ga j. t. väljaannete vahetuse näol ja tehti tervele reale välismaa ajaloolistele ajakirjadele ettepanek Eesti „Ajaloolise Ajakirjaga“ vahetusse astuda. Ühtlasi pandi alus seltsi raamatukogule, kuhu koondatakse ajakirjad ja muu kirjandus, mis selts saab vahetuseksemplaridena. Praegu koostub seltsi raamatukogu umbes paarist sajast köitest.

Seltsi juhatuses olid: P. Treiberg — esimees, H. Kruus — abiesimees, R. Kleis — laekahoidja, H. Ottenson — kirjatoimetaja, J. Köpp ja E. Blumfeldt — ametita juhatusliikmed. Seltsi liikmeid jäi eelmise aruandeaasta lõpul toimunud kontrolli ja vastavalt uue põhikirja nõudele liikmemaksu tasumata jätmise põhul mahakustutamise pärast järele 55; juurde tuli 11, käesoleva aruandeaasta lõpul kustutati nimestikust 3, surnud 1; nii on liikmeid praegu 62. Seltsi büroo asub 1928. a. suvest peale Eesti Kirjanduse Seltsi ruumes, kus seltsil on kasutada üks tuba.

Aruande aasta jooksul peeti 10 ettekande koosolekut, kus käsitleti järgmisi küsimusi:

7. oktoobril 1928 — P. Treiberg: „Ajalooliste teaduste VI rahvusvaheline kongress Oslos augustis 1928“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 4).

21. oktoobril 1928 — H. Sepp: „Jooni Pärnumaa ajalooist“. Kõneleja annab alul ülevaate Eesti maakondade muistsetest nimetustest ja piiridest, mis on aja kestes märksa muutunud. Pärnu maakond on kujunenud samanimelisest komtuurkonnast. Sõdade ajal on Pärnumaa võrreldes teiste Eesti maakondadega olnud õnnelikumas seisundis. Vene poolt antud hoobid olid tavaliselt seevõrra jõuetud, et nad siiani ei ulatunud; vahel, nii aastail 1561—1583, 1601—1604, kannatas küll ka Pärnumaa sõjalise tegevuse all. Rahva tiheduselt on Pärnumaa mitmeti muudatusi läbi teinud, kuid on alati võrdlemisi hõredalt asustatud olnud. Orduajal olid riigitalu-pojad enamuses, kuna Poola ja Rootsi valitsuse esimesel poolel enamikus olid eramõisad; Rootsiaja lõpul riigistati suurem osa Pärnumaa mõisasid. XVI-dal, eriti XVII-dal sajandil raskenes siingi orjus, millele Rootsiajal piir pandi. Pärast Põhjasõda muutus elu eriti raskeks. Majanduslik emantsipatsioon toimus maakonna kirdeosas kiiremini kui loodeosas. Adramaa mõiste on läbi teinud väga mitmekesise arengu; selle kõrval oli maksustamisühikuks veel vakus. Makskonnana esines ametkond; Poola ja Rootsi kuningate mõisate jagades kadusid amtid; siitpeale avaneski võimalus maakonna kui niisuguse arenguks. Edasi peatus kõneleja agraaroludel XIX sajandi teisel poolel. Kolmepõllusüsteem hakkas sel ajastul kaduma. Talude müümine edenes ebaühtlaselt, hiljemini kiirema tempo võttes; ühtlasi tõusid talude hinnad. Esimesed talud müüdi Hallistes, siis Karksis. Kõneleja esitab diagrammid nii põllusüsteemide levingu kui üksikute viljasortide kasvatamise kohta ja arvulise ülevaate peremeeste ja sulaste koos- ja lahuselamisest. 80-dais aastais oli maakonna loodeosas levinud kõrvalteenistus. Mujal — Väandras, Toris, Saardes — oli majanduslik olukord parem: siin kaubeldi metsaga, mis teinekord andis suurema sissetuleku kui põld. Kolonisaatsioon maakonda toimus osalt põhjast, kuña Tori, Väandra ja Saarde kihelkonnisse tulid mulgid, osalt lätlased.

Samal koosolekul — R. Stokeby: „1905. a. sündmused Põltsamaal“. 1905. aasta sündmustikus olid sihid Põltsamaal samad mis a. 1917, ainult omades algelisemat iseloomu, kuna mee-oluline pinge aga oli tugevam. Äratas liikumisele tuli välispoolt, nimelt Tartust. Esimesed rahutuse avaldised esinesid 18. märtsil Lustiveres, kus umbes 50-meheline salk nõudis tööseisaku ähvardusel viinavabriku töölistele palgalisa. Mehi rahustati lubadustega, mida hiljemini ei täidetud. Revolutsiooniline meeolu aga levis. Mai keskpaigu peeti eriline, kohaliku pastori vastu sihitud koosolek. Jaanilaupäeva õhtul õhutas keegi tundmatu kõneleja jaanitulele kogunenud rahvahulka. Hilissuvel tekkisid Viljandis nekrutite võtmisel rahutused, mis siiski saadi võrdlemisi rahulikul teel sumbutada. 8. novembril rüüstas 35-meheline relvastatud salk Võisiku mõisat,

kuid mehed areteeriti samal päeval Oiu metsniku juures. Samuti likvideeriti teised mustasajaliste salkade poolt ettevõetud korrarikumised. Üldiselt liialdab traditsioon mõisnikkudevastast aktsiooni. 27.—29. novembril Tartus Ülikooli aulas peetud koosolek on kaudselt mõjutanud ka Põltsamaad. Umbuse koolimajas peeti miiting, mis oli sihitult peamiselt kohaliku pastori ja regulatiivmaksude vastu. Kihelkonna lõunaosas leiduvais rabades oli ammu levinud salaküttimine, mis sügisalvel erilise hoo võttis, osalt kuuluste tõttu, et küttimine mõisalt lubatud. Novembris tekkis konflikt Lustivere küla Naela talu peremehe Andersoniga, kes oli tuntud ümbruskonnas ärksama mehena. Nimelt keeldus ta mingi võla maksmisest mõisale; selle tagajärjeks oli hiljemini Andersoni mahalaskmine Lustivere mõisas. Suureks süüks arvati hiljemini ka Uue-Põltsamaa vallavalitsuse omavoliline monopoli sulgemine, mis oli ette võetud rahu- tuste ärahoidmiseks. Põltsamaa Aleksandrikool võttis osa aja sündmustest. Õpilased esinesid oma nõudmistega, põletasid usuõpetuseraamatuid j. n. e. Revolutsiooniline meeleolu kulmineerus detsembrikuu keskpaigu. Pastor Rennit oma memuaarides liialdab, kirjutades hulgalistest tulikahjustest ümbruses; tõeliselt oli ainult kaks tähtsusetut põletamist. 21. detsembril jõudis Viljandist kohale sõjaväesalk ja algasid vangistamised. See heidutas, kuid ühtlasi julgustas. Üldiselt püsis äraootav seisukord. Umbes uueaasta paigu jõudis Põltsamaale Sieversi karistussalk. Tabati Anderson ja mitmed teised. Neist lasti 4 meest maha, kõigist päästmiskatseist hoolimata, mis eriti Andersoni kasuks ette võeti ta naise poolt. Kahtlustatakse tollekordset Lustivere vallavanemat teadete andmises mõisnikele. Aleksandrikooli õpetajad Vaher, Liigand ja Raamot põgenesid, kuid tabati; tänu Villem Reimani ja Tänasilma preestri eestkostmisele, pääsid nad vangistusega. Kaks Aleksandrikooli poissi said peksa. Suur peksmine korraldati jaanuaris 1906 Põltsamaa lossi õues, kuhu kokku käsutati kogu kihelkonna mehed manifesti kuulamise efektkäandel. Peks kestis 5—6 tundi ja oli äärmiselt toores. Maha lasti kogu kihelkonnast 12 meest. Paljud kaastegelased olid ja jäid põgendusse, röövisid ümbruskonnas ja siirdusid hiljemini Lätimaale.

4. novembril 1928 — L. Leesment: „Saksa ordu saatkond Peeter I-se juurde aastal 1721“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 3).

Samal koosolekul — P. Treiberg: „Alphonse Aulard ajaloolasena“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 3).

18. novembril 1928 — P. Baumann-Haliste: „Vana aja- loo uurimise meetod“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 4).

9. detsembril 1928 — O. Freymuth: „H. Kjellini tööd Eestimaa kirikute üle“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 4 ja 1929, nr. 2).

3. veebruaril 1929 — N. Treumut: „Jooni Liivimaa vastureformatsiooni algupäevist“. Sapolje rahuga a. 1582 algab energilisem ja tagajärjekam Liivimaa rekatoliseerimine Poola

poolt. Selle õnnestumise eeltingimuseks oli rahvastiku arvuka aluskihi katoliiklik meelelaad. Seepärast asuti Liivimaa koloniseerimisele katoliiklastega ja maarahva rekatoliseerimisele. Esimesed maa katoliiklastega asustamiseks ettevõetud sammud osutusid võrdlemisi tagajärjetuiks. Stephan Bathory pöördus 29. I 1583 Lõuna- ja Lääne-Saksamaa valitsejate poole koloniseerimisuniversaaliga, milles asustamise kergendamiseks lubati siia tulla soovijaile — kes pidid olema katoliiklased — eesõigusi ja soodustisi. Samal ajal teotsesid rekatoliseerimise juhid energiliselt Liivimaa koloniseerimisprobleemiga. Antonio Possevino poolt paavst Gregorius XIII-le kirjutatud „*Livoniae Commentarius*“ sisaldab ülevaate senistest sammudest ja tuleviku väljavaateist ses küsimuses. Koloniseerimise tegelikkude sammude juurde asumisel tekkis varsti Possevino ja paavsti poolt Poolasse saadetud nuntsiuse Bolognetti vahel konflikt, mis on lähemalt valgustatud Bolognetti kirjus, küll Possevino suhtes väga tumedais värves. Kui 1582. a. ilmunud Poola õukonda liivimaalane Franz Schaden ja esitanud soovi katoliiklaste juhtimiseks Liivimaale, saavutanud Bolognetti kuningalt temale loa Liivimaale sõiduks. Kuid Possevino näinud siin endale konkurentsi: Bolognetti loobunud seetõttu Schadeni toetamisest ja juhtinud sel ajal Liivimaa koloniseerimisprojektiga Poolasse saabunud bolognalase kapten Domenico Mora Possevino juurde, et kogu koloniseerimine võiks teostuda Possevino juhatuse ja soovide kohaselt. Vahepeal võinud Franz Schaden teatada, et 115 perekonda Flandriast soovivat Liivimaale sõita. Sellele astunud Possevino alguses ägedalt vastu, kuid lõpuks asunud ta koos kuningaga Schadeni tegevust soodustama ja lõõnud Bolognetti reast välja. Franz Schadenil, nagu selgub ta aruandest 31. XII 1583, on olnud edu kolonistide hankimisel. Üldiselt aga tuleb märkida, et koloniseerimine teostus palju vähemas ulatuses, kui oli kavatsatud. On küll teateid mõningaist kolooniaist, nagu Laiusel, Põltsamaal j. m.; kuid seni pole tehtud eeltöid selleks, et oleks võimalik kindlaks teha, millise osa rahvastikust nad siin moodustasid. Arvestama peab ka seda, et kolonistidele lubatud soodustused kord-korralt kahanesisid. Poola aja lõppedes ja sõdade tõttu lahkus osa koloniste maalt, osa ühtus balti-sakslastest linnakodanikkudega. — Teiseks peatus referent maarahva rekatoliseerimise algupäevil, mis algasid juba a. 1582. Aktiivsemaid preestreid eestlaste juures oli Pärnus ja selle ümbruses tuntud Quadrantinus, lätlaste juures Ertmann Tolgsdorf. Nende kirjad Ermlandi piiskopp Martin Kromerile moodustavadki üldse tähtsama allika Liivimaa vastureformatsiooni tundmaõpiks. Ühe eriliselt tähtsa joonena on mainitav Liivimaal, väljaspool Tartu ja Riia jesuiitide kolleegiumi teotsenud katoliku preestrite raske majanduslik olukord, mis neid lõpuks koguni viis konfliktini jesuiitidega. Olukord paranes alles Possevino korralduste tagajärjel.

Samal koosolekul — H. Kruus: „Läti tänapäeva ajaloolisest uurimistööst“. Andes ülevaate Läti ajaloo harrastusist isiklike kogemuste ja Läti ajaloolasilt saadud andmete põhjal, peatub kõneleja esmalt Läti ülikoolil. Ta märgib siin teot-

sevat prof. L. Arbusowit, kelle eritähelepanu nii eriuurimustes kui õppetöös on juhitud Läti Henriku ja reformatsiooni ajastule, ja üldajaloo prof. R. Wipperit, kes eriti arhiivmaterjali kasutades Läti ajalugu püüab siduda vastavate üldajaloo nähetega. Läti ajaloo senise käsitluse ümberhinnangu seisukohta esindab ülikoolis Läti Riigiarhiivi juhataja Behrsins. On ette nähtud loengud ka Läti õiguse ajaloost tuntud kirjaniku ja õigusteadlase Schwabe poolt. — Eriti palju on Lätis ajalooteaduslikke organisatsioone, mis osalt poliitilistel põhjustel osutavad vähe omavahelist sobivust. Ajaloolased teotsevad „Filoloogide Seltsis“, „Läti muinsusuurimise seltsis“, „Kristjan Waldemari seltsis“, „Läti ajaloo uurimise seltsis“, mis eri tähelepanu osutab Läti sotsialistliku liikumise ajaloole ja on kogunud sellel alal hüga materjali, „Viienda-aasta seltsis“, mille tegevus on paralleelne eelnimetatu omale ja mis on kogunud andmeid umbes 13.000 vabadusvõitlusest osavõtnud isiku eluloo kohta aastast 1897—1918. Üldiselt näib Lätis olevat elav huvi vabadus- ja revolutsioonilise liikumise ajaloo vastu, ehkki töö praegu on veel algjärgus, piirdudes materjalide koondamisega. Läti arhiiviasjandusest kõneldes peatub kõneleja Läti Riigiarhiivil; see on asutatud 1. XII 1919, soodustab eriti ka ülikooli kõrgemate seminaride tööde korraldamist ja annab välja allikmaterjale. Viimasel alal on ta oma publikatsioonidega palju rohkem saavutanud kui Eesti Keskarhiiv, kes sel alal midagi pole suutnud ära teha. — Eri ajalooline ajakiri puudub lätlastel. Ajaloolise sisuga artiklid ilmuvad mitmes eriajakirjas. Ka ajaloo õpperaamatud pole küllaldaselt kohased, samuti on väljaantud ajaloolised kaardid väga üldjoonsed, kuna kaks seeriat ajaloolisi seinapilte pakuvad head illustreerimismaterjali. Üldiselt näib Eesti ajaloo uurimine arenenud olevat süstemaatilisemalt; samuti on ka kodumaa ajaloo senise käsitluse ümberhinnangu probleemid meil märksa elulisemalt päevakorral kui Lätis. Revolutsioonilise liikumise uurimises ja ajalooallikate väljaandmises on lätlased meist aga märksa ette jõudnud. Kõneleja lõpetab sooviga, et teostuks tihedam kontakt Eesti ja Läti ajaloouurijate ja ajaloo uurimise vahel.

17. veebruaril 1929 — R. Kenkman: „Arhivaalide näitustest“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 1).

Samal koosolekul — H. Kruus: „Eesti ajakirjanduse tsensuuri ümberkorraldamise küsimus a. 1881—1883“. Rahvusliku liikumise radikaliseerumisega, mis toimub ühtaegu Eestis ja Lätis, kerkib esile seda ägedam vastasrind neile rahvuslikele püüdeile balti aadli poolt. See sihtub esijoones ajakirjandusele ja laieneb hiljemini teistelegi rahvusliku elu avaldusile. Ajakirjanduse tsensuur oli õieti selleks kurnaks, mis eraldas, mida rahvale pakuti ja mida mitte. Selle tsensuuri reformimise küsimus kerkis päevakorrale XIX sajandi 70-date aastate lõpul. Huvi äratavad meis Riia ja Tallinna tsensurid — esimesed tsenseerisid „Pärnu Postimeest“, „Sakalat“, „Eesti Postimeest“, teised — kõiki Tallinnas ilmuvaid ajalehti. Ajalehist aseneb esikohal käremeelset suunda taotlev „Sakala“ — ja õieti ongi Eesti ajakirjanduse tsensuuri probleem „Sa-

kala“ tsensuuri probleem. Riias teotses elatanud tsensor Gröding-ger, kes ise eesti keelt ei osanudki. Eestikeelse ajakirjanduse tsenseerimine seisis tema abide — Riia vaimuliku seminari õppejõudude, preestrite Mihail Suigusaare (1869—1879) ja Peeter Metsa (1879—1882) käes. Üldiselt on tuntud, et Suigusaare suhtumine eesti ajakirjandusse, nagu ka ta isiklik vahekord Jakobsoniga, oli üsna sõbralik. Võitlus „Sakalaga“ algas 1878. a. lõpul ja lõppes „Sakala“ sulgemisega kaheksaks kuuks a. 1879. Kui passiivne kuberner Üxküll-Göldenband, kes ei tahtnud aktsiooni „Sakala“ vastu, siiski sunnitud oli ametlikku juurdlust lehe vastu alustama, võttis Suigusaar lehe soojusega ja täie kindlusega oma kaitse alla. „Sakala“ sihiks olla eestlaste tutvustamine Vene riigivõimu ja õigusliku korraga; ta ei kõigutavat kiriku autoriteeti ega olevat vastolus riigi huvidega: aasta kestel ei olevat tsensoril tarvidust olnud temas ühtki kirjutist kustutada. Aadli konvendil 1879. a. detsembris oli päevakorras ka tsensuuriküsimus. Seda ei algatatud otse reformi mõttes, vaid see oli siin sihitud peamiselt tsensorite isiku vastu, kes olevat pärit rahva hulgast, harimatud ja oma ametiks kõlbmatud. Kui 1880. a. lõpul suur kära tõusis „Sakala“ 43. ja 47. numbris ilmunud riimitud dialoogi pärast „Eesti poeg ja Balti papa“, milles leiti ev.-luteri kiriku profaneerimist, protesteeris selle vastu P. Mets. Dialoogis kajastuvat ainult „Sakala“ ja „Eesti Postimehe“ põhimõtteline erinevus; asjaolu, et riim siin kirikulaulu oma, olevat tingitud eesti luulekunsti arenematuses, mis üldiselt jäljendavat veel kirikulaulu; et laul olevat levinud kõrtsulauluna, selle eest ei tarvitsevat ju „Sakala“ vastutada, kes ei olevat sellele viisi juurde lisanud. Oli loomulik, et säärase kaitsjana esineva tsensoriga rüütelkond rahul ei võinud olla. Esitati kubernerile ja pealinna võimudele kirju, mis koguni keisrini ulatusid. Võitlus võttis hoogu. Lõppeks oli isegi Üxküll-Göldenband, kelle vastu samal ajal ta passiivsuse pärast oli ka otsene aktsioon käimas, sunnitud omalt poolt asjakäiku kiirendama Metsa tagandamiseks. Tulid uued vahejuhtumised, mis omakorda kiirendasid Eesti-Läti tsensuurisõja lõpetamist. Ilmus Mats Tõnissoni tähtsamat 1882. aasta jaoks. Selles leidus mõnningaid kohti, milledest arvatil võivat välja lugeda revolutsioonilisi tendentse. Seepärast äratas kalender balti ajakirjanduses suurt tähelepanu. Kalendri vastu alustatud sõjakäik lõppes selle ärakorjamisega. Kuid 10 000 trükitud eksemplari saadi kätte ainult 911! Suur süüdistus langes muidugi P. Metsa kui tsensori peale. Ka kuberner jõudis lõplikule veendumusele, et see mees pole kohane eesti trükisõna tsensoriks. Üldiselt jättis ju seadus tsensorile võrdlemisi suure vabaduse. Ülemtrükivalitsuse juhtnõõride järgi, mis võrdlemisi sõbralikud olid rahvuslikule liikumisele, oli lubatud avaldada niipalju, et kodurahu ei satuks hädaohu. Kuid just see kodurahu oligi nüüd ähvardatud. Kohaliku ajakirjanduse liigvabaduse arvele pandi teisedki ebameeldivad avaldised rahva seas. Märtsis 1882 anti ülemtrükivalitsuse poolt siseministri nõusolekul uus korraldus: ajakirjanduse tsensuur kuulub kohaliku asekuuberneri järelevalve alla, Mets ja Läti ajakirjanduse tsensor Ruppert tagandatakse, ametisse

määratakse uued iseseisvad tsensorid, kes ka vormiliselt on vastutavad. Raskust tekitas krediitküsimus, kuna eelmiste palga arvel vabanes ainult 900 rbl. aastas. Kuid rüütelkond lubas otsekohe lisatasu 2100 rbl., et aga saaks palgatud head ja kohased tööjõud. Eesti ajakirjanduse tsensoriks sai Amende, kuna Läti jaoks esitatud kandidaadi Keussleri nimetamise puhul ta lähedaste sugulussidemete tõttu halti aadliga tehti siseministri poolt raskusi; kohale kinnitati lõppeks õiget usku lätlane Passit. Amendega olid keskvoimud rahul, kuna Passitiga, kel nähtavasti oli suhteid keskvoimudega ja kes tundus olevat liiaks radikaalsete vaadetega, peagi algas sõda, mis lõppes Passiti tagandamisega. Kuid Peterburi bürookraadid olid leidnud, et rüütelkond oma palgamaksmisega otsekui ostab tsensoreid; riiginõukogu otsusel tuli rüütelkonna poolt renteisse juba sissemakstud summa tagasimaksmisele. Amende ja Passit teenisid alul väikese palgaga, kuna täielikult summad makseti neile alles hiljemini välja. Asekuberner v. Tobiesen'ile ei meeldinud aga uus ülesanne — ajakirjanduse tsensuuri järelevalve. Ta esitas kubernerile märgukirja, seletades, et ta ei tundvat kohalikude rahvaste keeli, et uus korraldus olevat maksev ainult Liivimaal, Eesti- ja Kuramaal aga mitte, nii et see, mis Riias läbi ei lähe, minevat läbi Tallinnas — ja ümberpöörduft. 1882. a. lõpul esitas ta ülemtrükivalitsusele ettepaneku: vabastatagu ta sest ametist ja pandagu ametisse kaks tsensorit — üks Läti, teine kogu Eesti jaoks, kusjuures viimase asukohaks sobiks Tallinn. See ettepanek leidis poolehoidu ja Tallinna abitsensor Nieberg'ile tehti ettepanek võtta enda hoolde kogu Eesti ajakirjanduse tsenseerimine. Sellele astus vastu Liivimaa resideeriv maanõunik v. Richter. Asi lõppes Liivimaa kubeneri ettepaneku läbiminekuga selles mõttes, et kogu eesti ajakirjandus seati ühe tsensori alla, kuid selle asukohaks määrati Tartu. 15. veebruaril 1884 läks kogu Eesti ajakirjanduse tsenseerimine dr. Eugen Jannsen'i kätte. Eesti ajakirjanduse tsensuuri ajaloos algas uus ja raske ajajärk. Kuigi uus tsensor ehk toimis ausalt, osutus ta töö Eestile negatiivseks. Üldiselt aga lõppes Eesti ajakirjanduse tsensuuri reformimine rüütelkonnale soodsalt.

17. märtsil 1929 — J. Kõpp: „Andmeid viimasest suurerest katkust Lõuna-Eestis aastail 1710—1711“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 1).

Samal koosolekul — M. Schmiedehelm: „XII sajandi aardeleid Tartus“. Kõneleja annab ülevaate aardeleidudest Eestis ja märgib siin tsentrumitena Tartu, Rakvere, Paide, Tallinna, Pärnu, Lääne- ja Saaremaa, üldse kohad, kus asustus oli tihedam või leidusid sadamad. Leiud koostuvad rahadest ja hõbeasjust, kuna kuld esineb harva. Ka kõne all olev leid koostub hõbeasjust, mis on osalt kohalikud, osalt import asjad. Siin omab esijoonset tähtsust, nagu leidude juures üldse, leiu dateerimine. Võttes üksikasjaliselt vaatlusele leiu esemed, tuletab kõneleja leiu päritolu XII sajandist. Kuna osa asju on pärit Venemaalt, Novgorodi, Smolenski või ka Kiievi ümbrusest, siis laseb see oletada Venemaaga läbikäimist, mis võis toimuda kas vadjalaste kaudu või üle Pihkva.

14. aprillil 1929 — F. Leinbock: „Mesinduse ajaloost Eestis“. Mesilane on siidussi kõrval neid väheseid putukaid, keda on kultiveeritud. Mett on tarvitatud kõige kaugemast ajast alates ja see on levinud üle kogu maailma parajas kliimavöös. Loodusrahvaste juures on meetarvitamine röövmajanduse iseloomuga, kuid juba võrdlemisi vara on siirdunud ratsionaalsele tarvitamisele, mille juures püütakse mesilasperet säilitada; siit samm edasi oli tarude valmistamine ja mesilaste eest hoolitsemine. Teateid mesilastest ja mesindusest on säilinud vanadelt kultuurrahvastelt, näit. vanast Egiptusest, Indiast, Tiigrise ja Eufrati äärseist maist, Kreekast ja Roomast, kus see tegevusharu olevat üsna õitsval järjel olnud. Germaanlaste ja slaavlaste mesinduse algust on raskem tähistada, sest siin algavad kirjalikud teated võrratult hiljemini. Keeleteaduslike uurimiste põhjal on oletatud indogermaalaste juures mesinduse olemasolu juba väga vanal ajal, kuna hiljemini tuletatud nimetused üksikutel rahvastel on sugulased. Rahvaste rändamise ajastu lõpult ja järgnevalt sajandeilt sisaldavad „*Leges barbarorum*“ rea määrusi mesilastepidamise kohta, ehkki ei ole saadud kindlaks teha, kas käivad need kodu- või metsamesinduse kohta. Igatahes V, VI ja VII sajandil võib oletada germaani rahvastel enam-vähem arenenud mesindust. Kristianiseerimine tõi kaasa tõusu mesinduses, mis muutus tulutoovaks jumalateenistustel ohtralt vajatava vaha tõttu. Karl Suurelt on säilinud rida määrusi, mis tunnistavad ta hooldamisest mesinduse eest. Skandinaavias on mesindus väga vana — juba pronksiajal tarvitati siin vaha — samuti Ida-Euroopas, millest eriti Vene kroonikad kõnelevad. Enne XIV sajandit puuduvad siin teated mesilaste kasvatamisest, kuid kindlasti oli see olemas. Üldiselt oli ju mesi Venes väga rahvapärane ese: sellest valmistati toite ja mõdu, mis ka ajaloo allikates esinevad õieti vara. Katarjina II ajast on pärit viimased teated metsamesindusest; selle järel asetab selle juba kodumesindus.

Baltimaade rahvad on suureviisiliselt harrastanud mesindust. Soome-ugri rahvastel on mee nimetused ühised, mis laseb oletada, et mett tunti juba ühisel soome-ugri ajal. Näib isegi tõenäoline, et soome-ugrilaste mee nimetus on sugulane indo-germaani nimetusega; ometi pole veel selgitatud, kas siin on tegu juhusliku ühtesattumisega või laenuga. Mordvalased, votjakid, čeremissid j. t. on väga tublid mesinikud veel tänapäevalgi. Samuti õitseb mesindus eestlaste ja liivlaste juures. Millal soome-ugrilased hakkasid mesilasi kasvatama, on allikate puududes raske tähistada. Soomes on mesindus küll võrdlemisi noor — ta algab alles a. 1799, kuna 1760. a. oli Turu piiskopp Melanderi katse Eestist toodud mesipuudega ebaõnnestunud. Kui soome rahvaluules küll mesi ja mesilane esinevad, siis on siin tegu arvatavasti metsmesilasega. Võimalik on küll ka oletus, et mesindus ajuti, näit. sõdade tagajärjel kadus, et siis uuesti ilmuda, — igatahes on see veel lahtine küsimus.

On olemas kaks mesinduse viisi — metsamesindus ehk tarumesindus (Ida-Euroopas) ja korvmesindus (germaani aladel). Eesti mesindus sisaldab mõlemaid vorme, kuid algupärane on esimene.

Vanema Eesti mesinduse kohta on säilinud vähe teateid, needki on pärit hilisemast ajast ja puudulikud. Igatahes on Baltimaad olnud meerohked ja on kõneldud, et sakslaste siiatuleku ajal olnud mesi ja vaha peamised kaubaartiklid, mis just võõraid siia meelitanudki. Liivimaal näib mesindus rohkem levinud olevat kui Eestimaal. A. 1206 kõneleb Läti Henrik liivlaste mesipuist, aastast 1212 on pärit Auline lätlaste kaebus, et orduvennad nende mesipuud röövinud, milline vahejuhtumine lõppes liivlaste ja lätlaste mässuga ja mesipuude tagasiandmisega nende omanikele. Vanim ürik, mis mainib mesipuud, on pärit aastast 1226. Kuni XVI sajandini esinevad üldiselt kõigil maajagamise dokumentidel mesipuud tähtsa tegurina. A. 1445 nimetatakse Kuramaal „Honigbeute“⁴, mis praeguses saksakeeles tähendab taru, kuid nähtavasti tähendas tol ajal puud, mis peresid kinni püüaks. Ürikuis esineb ka nimetus „Honigweide“, mis arvatavasti tähendas metsa, kus mesipuud võis asutada. XIV ja XV sajandil esinevad mesipuud maksuühikuina ja XV sajandil juba varanduse hulka arvatuna. Omandusõiguslikud küsimused tõid piiritülisid venelastega ja leedulastega. Ka Vene-Liivi sõja celloos esineb Vastseliina meeste meemaksu asi venelastele. Sigismund Augusti privileegis aastast 1561 esineb määrus mesipuude kohta. Rootsi vanimas katastris on teateid mesinduse kohta Paides, Laiusel, Rõngus, Räpinas, Kirepis aastaist 1599—1601. Metsamesindus vanemas kujus iganeb ja kaotab oma tähtsuse; XVII sajandi esimeselt poolelt on juba teateid siirdumisest kodumesindusele. Metsamesindusele andsid hoobi sõjad, osalt ka reformatsioon, mille tagajärjel vaha tarvitamine vähenes ja see siseturul oma väärtuse kaotas, edasi — omandusõiguste maksmapanek, mille mõjul enam ei tahetud lubada võõrastel paigutada mesipuud metsadesse, sest see rikkuvat puude väärtust. Talurahva vastastamine XIX sajandil andis metsamesindusele lõpliku hoobi: talupoeg ei tohtinud enam liikuda, veel vähem mesipuud asutada mõisniku metsas. Moodne metsamajandus, eeldades ratsionaalset metsa kasutamist, mõjutas vähem tähtsate puude, mis aga just mesindusele kohased, samuti kanarpiku hävitamist ja oli omakorda hoobiks metsamesindusele. Üksikutel juhtudel on metsamesindus säilinud, näit. praegu Setumaal, ka liivlastel, veel väga hiljuti Vastseliinas j. m. Esimene kodumesinduse õhutaja Eestis oli Karja pastor Fr. W. v. Willmann, kellelt on säilinud sellekohane kirjutis XVIII sajandi lõpust. Alles XIX sajandi teisel poolel hakkab vähehaaval ilmuma meil kirjandust mesinduse kohta.

Tänapäeval esineb Eestis kolm mesinduse viisi: 1) pakkpuud, mis metsamesindusest arenenud, 2) raampuud ja 3) õlgtarud (Järva-, Harju- ja Läänemaal). Viimase viisi tekkimine ei ole teada, — igatahes on see germaani kultuuri nähe ja on omandatud kas Saksast või Rootsist vahest XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Arvatakse, et metsmesipuud on otsene slaavi mesilaspidamise viis. Kuid siin tekib küsimus, kuidas see võis sel korral soome-ugrilastel juba nii varasel ajal olemas olla. Kas on siin tegu slaavlaste mõjuga soome-ugrilastele, või vastupidi? Peaks oletama, et kuna soome-ugrilased

kogu aeg elasid Venemaa metsavöös ja neil mesindus oli väga tuntud, nad tutvusid metsamesindusega iseseisvalt. Igatahes peab selle küsimuse esialul lahtiseks jätma.

28. aprillil 1929 — H. Moora: „Kodumaa majanduselust ja suhetest naabermaadega esimestel sajanditel p. Kr.“. Rahvaste ajaloo käigus võib tähele panna tõusude ja mõõnade vaheldumist. Nii on Eesti ajaloos ajaloolisel ajal ordu-, Hansa- ja Rootsiaeg tõusu ajad. Meie kodumaa muinasaja esimene tuntud tõusuaeg oli umbes aastal 2000 e. Kr. Sel ajal oli meie maa kultuur iseseisev, elujõuline, loov. Pronksi- ja 1. rauaaeg seevastu moodustavad langusaja. See oli meile ebasoodus aeg: mujal Euroopas siirduti metalli tarvitamisele, mis sai ainelise kultuuri peateguriks, ja kultuurielu koondus just aladele, kust metalli saadi või kus kauplemiseks olid soodsad tingimused. Meie maa ei olnud ei looduslikult rikas — metall puudus — ei kaubanduslikult arenenud. Kultuur, mis oli üle elanud oma kiviaja kõrgused, langes; oletatakse rahva väljarändamist siit. — Rauaaja alul õitses Lääne-Euroopas kelti kultuur; läänepoolne Baltikum elas üle langusaja, mis mõjutas ka meie maad, lisaks varemini saabunud Ida-Euroopa vaibumise mõjudele.

Umbes Kristuse sündimise paigu või vähe hiljemini tärkab siin uus elu ja uus kultuur; sellega algab üks intensiivsemaid ajajärke kodumaa ajaloos. Sellelt ajalt pärit on rikkalikud leiud, mis arvult ulatuvad mõnedesse tuhandetesse. Osalt on küll selle aja leidude ohtus seletatav seega, et nad kalmetes on kättesaadavamad; ka on saksa uurijad neid eriti eelistanud ja uurinud. Leidude esemed on metallist, kuid mitte rauast. Kultuuri tõusu eeltingimuseks pidi olema läbikäimine teistega, kauplemine. Järsuks tõusuks avaldas kaudset mõju germaanlaste ekspansioon, mis oli kogu Euroopale tähtsaks teguriks. Umbes paar aastasada e. Kr. algab skandinaavlaste tung lõunasse, mis omakorda oli tingitud Põhjamais valitsevate olusuhete raskenemisest; osalt meelitasid skandinaavlasti ka Lõunamaade rikkused. Seni olid keltid müürina takistanud voolu lõunasse; kuid nende võim ja kultuur murdus lõunast roomlaste ja põhjast germaanlaste poolt antud hoopide all. Ida-germaani ekspansioon suundus Weikseli jõe suudmele. Umbes Kristuse sündimise paigu jõudis sinna gootlaste hõim ja siin tekkis ida-germaanlaste riik. Rännak lõunapoole jätkus; vallutati Mustamere rannik ja Kiievi ümbrus, mis oli tähtsamaid majanduslikke ja poliitilisi keskusi. Weikseli suudmelt rännati ka ida poole, kus eest leiti pärastiste preislaste eelkäijad; Ida-Preisimaa ei saanud aga kunagi puhas-germaani alaks. See tung itta ei ulatunud ei Leedusse ega Lätimaale, kuid uued konjunktuurid mõjutasid ikkagi tõusu nii neis mais kui ka Eestis. Otseselt on siia asunikena tulnud kaupmehi j. t., kes kohaliku elanikkonna sekka asusid aktiivsema elemendina. Kogu Ida-Baltikum elas nüüd läbi kultuuritõusu. Leidudes on märgata sel ajastul uut loovat jõudu, uusi impulsse. Võnnu-Luubani järve piirjoon teeb siin kindla vahe ja on kindlasti olnud rahvuslikuks piiriks. Põhjapoolsel alal on kultuuri südameks Eesti, kuna Soome

ja Põhja-Läti moodustasid rohkem ääremaa. Eesti kalmed on omapärased. Need on maapealsed kivivared keset põlde, kuhu surnud asetati kas põletatult või mitte. Matmiskombeilt ja siseehituselt on need kalmed hoopis midagi muud, kui kalmed, mis asuvad lõuna pool äsja tähistatud piirjoonest. Surnutele on kaasa pandud ehteid, mitte riistu, nagu see sündis küll lõuna pool. Ehted on pronksist, harva hõbedast. Ehetena esinevad sõled, kaelaehetud, rõivaste kinnituskõlad, käevõrud, sõrmused. Riistadest esinevad väga harva kirved, ovaalsed tulelõõmise kivid, savinõud. Ka leidub Rooma keisririigi ajastu rahaseid. Kristuse sündimise ajast kuni aastani 400 esinevad kalmed ja üksikleitud ikka samadel aladel. Kuna kalmed on ühenduses asulatega, võime nende põhjal saada pildi viimastest. Asustatud oli Virumaa rannik, kusjuures asustatud ala ulatus lõunas idapoole Rakverest, Tallinna ümbrus ainult kuni Hageri kihelkonnani, siis Järva- ja Põhja-Viljandi- ning Põhja-Tartumaa; lõuna pool oli Lõuna-Tartumaa ja loodepoolne Võrumaa ning Viljandi-maa asustatud. Üldiselt leidus asustusi aladel, kus maapind oli kõlbulik põlluharimiseks; selles suhtes seisis Virumaa esikohal. Tolleaegse inimese olemasolu aluseks oli põllumajandus. Kalastus, mis varemalt õitses, on ka sel ajal veel levinud, samuti tõestavad leiud jahipidamist. Ka kaubandus oli õitseval järjel. Leidude esemed on enamikus küll kodumaal valmistatud, kuid aine ja vormid on võõrad. On arvatud, et meie maa sõltus Ida-Preisimaast; uuemad uurimised tõestavad süüsi ta sõltuvust Veikseli suudme ala idagermaani asutusest. Sinna osutuvad vanimad sõled ja käevõrud. Esimene tõuge nii kultuurilisel kui majanduslikul alal tuleb just sealt — ja nimelt Virumaale, mis sai meie maa kultuurilise tõusu pesaks ja kaubandusliku läbikäimise keskuseks. Umbes 50—75 aastat hiljemini tärkas uus elu ka teistes keskustes. See mõju Veikseli suudmelt kestab läbi III ja IV sajandi. Selle kõrval on oma mõju avaldanud ka Ida-Preisimaa. Üldiselt on võõrad mõjud sellised, et ei saa tuletada neid ainult juhuslikust läbikäimisest, vaid peab oletama asunikkude — germaani kaupmeeste — asumist meie maal. Kauplemine toimus üle mere, mitte maa kaudu. Nii puudub ka Veikseli suudme mõju Leedus ja Lätis. Tähtsamate sadamakohadena esinesid Tallinna ja Kunda lahed. Kaupmehed liikusid ranniku läheduses — sellega on seletatav ka Rooma rahade leidumine Saaremaal. Kuid teatavad mõjud on tulnud ja teatav läbikäimine on toimunud ka maa kaudu. Nii on Lätist pärit rülm-lamedaid ja kuuekandilisi käevõrusid, raskeid käe- ja kaelavõrusid. Üldiselt on ju rasked vormid kodus Lätis. Osalt arenesid need võõrapärased vormid meil edasi; enamikus jäid nad süüsi import-asjuks. Oma mõju on avaldanud ka Kiievi keskus, kust on pärit emailiga ilustatud ehted. Eestist on kaupu vastu läinud lõunasse, kuhu germaani kaupmehed lõid otsese tee. Eriti suur on Eesti mõju olnud itta ja põhja poole — Soome alale, mida Eesti kasutas tagamaadena. Ida pool on tekkinud Eesti asustusi tõenäoliselt kaupmeeste poolt, mida tõestavad seal leiduvad puhteestipärased kalmed. Tähtsaim tee suundus Pihkva poolt Novgorodi poole. Eesti

tähtsamad kaubaartiklid olid metsasaadused ja karusnahad, mida toodi Põhja-Venest ja Soomest. Teiste germaanlaste kaubaartiklite suhtes, mida nad müüsid lõuna poole — nagu veiste nahad, hobused, linnusuled jne. — ei saa Eesti osa kindlalt tähistada. Igatahes tuleb kauplemine meie maa vaimlise kultuuri põhitegurina arvesse. Käsitletud ajastu kultuurilisele tõusule järgnes V sajandil vaibumine; alles pärast 800. aastat algas uus liikumine ja uus tõus.

H. Ottenson.

Mõningaid jooni Ludvig v. Pastori elust ja ajaloo teaduslikust toodangust.

Ajaloo teadus on möödunud kuude jooksul kaotanud mitu õieti tähelepanavat, üle kogu ilma tuntud esindajat. Ei olnud möödunud kuigi palju kuid Georg v. Belowi surmast, kui lahkus elavate hulgast Ludwig v. Pastor; peagi tema surma järel langes sulg kuulsa Alphonse Aulard'i käest ja käesoleva aasta alul läks igavesse rahusse Dietrich v. Schäfer. Raske on öelda, kes kolmest esmalt nimetatust on ajaloolises uurimistöös kõige enam tuntud. Kõik nad on liikunud eri aladel. v. Below on saanud kuulsaks oma üldiste uurimuste kaudu, tema „Probleme der Wirtschaftsgeschichte“ on omandanud tunnustatud kuulsuse ja kõik tunnevad ta teost „Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unsern Tagen“; kõige pealt sai tema nimi tuttavaks kuulsa käsiraamatute seeria „Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte“ kaudu. Aulard'i nime ümber on kuni viimase ajani võideldud enam kui mõne kellegi teise ümber; tema käsitus Prantsuse revolutsioonist, selle põhjustest, eeldustest ja juhtivaist tegureist on tekitanud eriti suurt opositsiooni, kuid leidnud ka väga laialist vastukaja; ja tuleb möönda, et tema uurimused on avaldanud eriti viljakat ja virgutavat mõju. Pastor omakord on saanud tuttavaks suure kirikuajaloolise teosega „Geschichte der Päpste“, mille kallal ta tegelikult töötas kogu selle aja jooksul, mis ta on pühendanud teaduslikule uurimistööle, ja milline töö on kujunenud üheks tuntumaks teoseks ajaloo teadusliku uurimise alal.

Käesoleva ajakirja peatoimetaja on (vt. „Ajalooline Ajakiri“ 1928, nr. 3) õieti selges ja osavasti kirjutatud nekroloogis annud ülevaate mainitud Prantsuse revolutsiooni uurija elukäigust ja hinnanud tema toodangu tähtsust. Me püüame allpool mõne reaga iseloomustada Ludvig v. Pastori elutööd ja hinnata ta ajaloo teaduslikku toodangut.

Ludwig von Pastor sündis a. 1854 Reinimaal Aachenis ja kuulus sünnipäralt katoliiklaste hulka. Juba õieti noorena tutvus ta tuntud

katoliikliku ajalooteadlase Johannes Jansseniga ja kuulatas ta õpetusi. Noore Pastori meeli valdas iseäranis Jansseni töö „Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters“. Need vaated, mis Janssen esitas oma suures teoses, tõmbasid endile tähelepanu ja juba neil ajal tekib Pastoris kavatsus uurida katoliku kiriku tähtsust ajaloos, alates keskaja lõpust läbi usupuhastuse ajastu ja konfessionaalsete võitluste ajajärgu. Janssen oli väitnud, et keskaja lõpul olevat saksa kultuurielu olnud võrdlemisi kõrgel tasapinnal, valitsenud majanduslik heaolek ja riiklikus elus avanenud suured võimalused. See heaolek oleks kindlasti edasi kestnud, kui usupuhastus ei oleks katkestanud paljutöötava arengu ja nõrgestanud saksa rahval olemasolevaid arenemisvõimalusi. Eriti oli Janssen püüdnud tõmmata tähelepanu päris rahva olukorrale ja näidata, kuidas usulised pöörded uueaja alul olid avaldanud kahjulikku mõju rahvahulkade elatusvõimalustele ja seisundile. Ranke oli oma uurimustes jõudnud otse vastupidistele tulemustele: ta vaated olid liikunud hoopis teissuguseil suundadel kui Jansseni omad ja keskaja lõpp ning uueaja algus polnud tema käsituse järgi kaugelki niivõrra heledad, nagu Janssen oli neid näinud. Need mõlemad uurijad olid, kuigi kumbki eriküljelt, kujutanud katoliku kiriku osa kultuuri arenemiskäigus, kuid jõudnud hoopis erinevaile tulemustele. Pastor tahtis pingutada oma jõudu, et jõuda selgusele selle kohta, milline oli tõepoolest olnud asja seisund.

Kuid Pastor ei pühenda oma tähelepanu ainult kesk- ja uueaja murdekohale. Teda huvitavad uuemagi aja sündmused, see elav elu, mille keskel ta oli sündinud. Nagu Jansseni kuulus ta sellesse suur-saksa rühma, mille programmiks oli võidelda preisluse vastu ja viia Saksa riigi raskuspunkt põhjast ikka enam edelasse, Spree äärest Donau kallastele. Me näeme, et noor Pastor oma õpetaja juhatusel võttis oma asjaks selle kultuurivõitluse ja et ta sümpaatiad katoliikluse ja reinluse vastu muutusid seda kindlamaks, mida sügavamini ta tutvus klerikaalse erakonna programmiga ja selle juhtivate meeste tegevuse ja saavutustega. Ei saa salata, et need suursaksluse harrastused tähendavad Pastorile väga palju kõige selle teadusliku töö kõrval, mis ta oma elu kestvusel on teinud. Mis siis puutub ta välisesse elukäiku, promoveerus ta a. 1879 Freiburgi doktoriks väitekirjaga „Die kirchlichen Reunionsbestrebungen während der Regierung Karls V“ ja sai juba järgneval aastal Innsbrucki ülikooli dotsendiks, valiti a. 1886 erakorraliseks ja järgmisel aastal korraliseks professoriks sama ülikooli ajaloo õppetoolile.

Ajal, mil Pastor algas oma teaduslikku tegevust, polnud Vatikani arhiiv veel uurijaile kasutada: alles a. 1883 avas paavst Leo XIII maailma suurima arhiivi ukсед uurijaile. Vatikani arhiivist ammutas Pastor oma uurimuste jaoks neid põhjendavad materjalid ja tema viibimised selles muutusid ikka pikemaajalisteks. Saanud pikemate ajajärkude kaupa loastuse oma ametikohuseist, viibis ta nii Vatikanis kui ka teistes Itaalia arhiives, kogudes neist lõpmatu

suure ainekogu. A. 1901 määrati Pastor kuulsa Th. Sickeli järel Austria ajaloolise uurimisinstituudi juhatajaks Rooma ja püsis sellel kohal kuni maailmasõja alguseni, mil ta pidi tagasi pöörduma Innsbrucki. Kuid ta siirdus tagasi Rooma maailmasõja järel, mil ta määrati Austria vabariigi diplomaatiliseks esindajaks Vatikani, — kohale, mis oli talle eriti sobiv ta uurija-seisundi ja ta poliitiliste harrastuste tõttu. Ei saa arvata, et ta sel kohal oleks võinud midagi erilist korda saata, kuigi ta oleks seda tahtnud. Saksa keisririigi kokkuvarisemine a. 1918 ja saksluse põhjalikud kaotused maailmasõjale järgnenud aastail muutsid samuti põhjalikult nii reinlaste kui ka preislaste programme ja eesmärke. Nüüd ei olnud ideaalid enam need, mis ennemini olid olnud; neid sihte, mida ennemini oldi püütud saavutada, ei taotletud enam.

Säärane on lühikeses esituses — olgu vast veel tähendatud, et ta aadeldati 1908. a. ja sai vabahärraks 1916. a. — selle uurija väline elukäik.

Asugem nüüd tema ajalooteadusliku toodangu vaatlemisele, esitades sellest ainult mõningaid peajooni.

Nagu juba mainitud, moodustab Pastori peateose ta suur töö „Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters“, mille esimene osa ilmus a. 1886. Autor ei olnud alguses kavatsenud oma teost kaugeltki nii suureulatuslikuks, nagu see hiljemini kujunes. Allikate kuhjades laienes teose kava ja teost, millest esialgse kavatsuse järgi pidi ilmuma kõige rohkem kuus osa, tuli kaksteist ja nendegagi ei ole töö veel lõpule viidud. Nii näeme, et paavstide ajalugu kuni aastani 1520 nõudis juba üksi neli kehakat köidet, mille järel järgneva kuue aastakümne ajalugu nõudis endale kaheksa köidet. Alates 6. osast annab Pastor oma tööle nimeks „Paavstide ajalugu katoliikliku reformatsiooni ja restauratsiooni ajastul“. See nimetus iseloomustab väga hästi Pastori vaatekohta: ta räägib ainult katoliiklikust reformatsioonist ja restauratsioonist, vaadeldes sündmuste käiku ja arengut ainult katoliku kiriku silmadega ja hinnates Euroopa ajalugu kahe sajandi jooksul vaid Vatikani seisukohast vaadelduna. Me võime selles näha erilist tendentsi; autor ei tunnusta luterluse ja protestantliku reformatsiooni ajaloolist õigustust; usupuhastus on temale ainult juhuslik sündmusteseeria, mis on takistanud suure, ainuõndsaksstegeva kiriku tööd. Säärane seisukoht, millelt Pastor lähtub, vajutab muidugi oma pitseri kogu ta teosele. Selle on kirjutanud katoliku kiriku usklik poeg ja sulane. Seega on Pastori suurteosele omane teatav apologetiline vaim: autor püüab igaviisi kaitsa neid tegelasi, kes on Vatikani poolt juhitud kiriku tegevust ja selle kaudu kogu kultuurilist arengut selle olulisemais avaldumisvormes. Ei või salata, ta teeb seda suure harduse ja aukartusega, nagu seda teisiti ei saa oodatagi Johannes Jansseni õpilasest. Kuid kuna õpetaja oli mõnes suhtes ebakriitiline ja käsitas oma allikaid patriootilisromantiliselt, on õpilane seevastu palju kriitilisem ja teostab oma ülesannet palju enam teadusmehele kohasel viisil. Nagu öeldud, on ta veendunud katoliiklane, kuid ta on ka, ja tabab ka olla, ajalugu

uuriv teadusmees. Ta tahab hoiduda asjade ühekülgsest hindamisest ega kasuta ainult neid allikaid, mis kõige enam vastaksid tema harrastustele ja sümpaatiaile; ta püüab anda kõigele erapooletuse ja tasakaaluka objektiivsuse pitseri. Ja me näeme, et ta paljastab väärnähtusi ja varjukülgi katoliku kiriku ajaloos, millede paljastamine peaks olema hirmus pimedate, õigeusklike katoliiklaste meelest. Kus seda vaja läheb, polemiseeribki ta kirgedest pimestatud ultramontanismi-fanaatikute vastu. Tuletagem lugejaile meelde näit. ta valjult hukkamõistva otsuse paavst Aleksander VI Borgia kohta, kes küll ei olnud parimaid Jumala lapsi ega väarikamaid nende hulgas, kes on istunud Püha Peetruse troonil. Pastor väidab, et kuigi sellele renessansi-paavstile osaks saanud hinnangus, millega on tahetud esitada teda maailmale veel armetumana kui ta tõepoolest oli, on palju sihilikku tendentsi ja laimamishimu, jääb siiski selle kiriku ülemkarjase kujusse ajaloolise tõsiasjana niipalju alaväärtuslike jooni ja niipalju ärapesematut mustust, et kõiki Aleksander VI au päästmiseks uuemal ajal ettevõetud katseid tuleb pidada lihtsalt alaväärtuslikeks tõe väänamisteks, mis vaja kindlasti hüljata. Selle paavsti valitsus olnud autori sõnade järgi suureks õnnetuseks katoliku kirikule: just katoliiklikult seisukohalt, väidab ta, ei saa leida küllalt valjusid hukkamõistvaid sõnu säärase juhtivate kirikutegelaste kohta. On täiesti asjatu vaev püüda näidata tõestamatuna seda, mida on dokumentaalselt küllalt selgesti ja sageli vastuvaidlematult tõestatud. Kuid see tõsiasi, jätkab Pastor oma argumentatsiooni, et säärane isik nagu Aleksander VI on paavsti troonil olnud, ei või milgi tingimusel õigustada ettevaatamatult hukka mõistma kirikut ennast, nagu seda mitmed on tahtnud teha. Samuti möönab Pastor mõningaist teistest katoliku kiriku kõrgemaist esindajaist, et nad olevat olnud kõik muud kui eeskujuks kõlbavad; kuid seegi ei hävita Püha Peetruse autoriteeti, sest hoolimata kõigist alaväärtuslikest esindajaist püsib see autoriteet ikkagi.

Kuigi järelikult Pastori suurteoses tuleb õieti selgesti nähtavale apologetiline tendents, ei eksi ta siiski alaväärtuslikku argumentatsiooni ega käsita ekslikult seda materjali, mis tal on olnud niivõrra ohtralt kasutada. Kuid keegi ei tohiks imestada selle üle, et ta vaatleb seda mõnevõrra omalt seisukohalt ja oma prillide läbi, mis on saadud Vatikanist. Püüe erapooletusele tuleb näit. nähtavale tema käsitluses Inglise kuninganna Eliisabeti ja Maria Stuarti vahelisist suhteist, mis teatavasti kiriklikultki seisukohalt moodustavad õieti huvitava peatüki. Selle küsimuse käsitlemisel võtab ta arvesse ka kõige uuemad uurimused, tarvitab ka neid allikaid ja kokkuvõtteid, mis protestantlikud uurijad on kogunud ja valmistanud, ja tundub soovivat tungida kõigisse sellesse allikmaterjalisse, mis on esitatud Maria Stuarti poolt ja tema vastu. Ta kaitseb küll Maria Stuarti, kuid seda on teinud ka teised ja mitte ainult katoliiklikud uurijad. Käesolevate ridade kirjutajale ei tundu Pastori tõestused, eriti ka Maria Stuarti ja Eliisabeti vahekorra küsimuses, olevat veenvad; oleme eriti pühendanud tähelepanu sellesse viisisse, mill-

sega ta kujutab neid Maria Stuarti eksisamme, mille pärast on õnnetut Šoti kuningannat kõige enam hukka mõistetud, nimelt Darnley tapmist ja tema abielu Bothwelliga. Samuti tundub veidi iseärasena — kui mainida veel ühe näite — Pastori esitus Pärfli öö verepulgast Pariisis augustis 1572. Autoril on siin olnud kasutada eriti mitmekesine materjal ja ta uurib kuni üksikasjadeni sündmuste käiku; kuid lugeja saab Pariisi verepulgast säärase käsituse, et autor peab seda sündmust ajalooliseks paratamatuseks, mille õigustust sündmuste loogika selgesti kaitses. Meie, kes me oleme harjunud vaatlema asju mõnevõrra teissuguses valguses, imestame vast ehk selle üle; kuid tuleb küsida, kas leidubki ajaloo-uurijat, kes oleks täiesti erapooletu ja täitsa vaba kord juba verre imbunud vaatekohtadest, sümboolsetest ja antipaatiast.

Ehkki me siis lähtudes oma vaatekohtadelt võime konstateerida Pastori töis teatavat parteilisust ja apoloogia püüet, tuleb siiski mõelda, et autor on püüdnud meile anda esituse, mil oleks ajaloo-teaduslikku väärtust. Ja me peame mõnna, et tema suures teoses on paljugi peatükke, mis õieti suurepärasel kujul valgustavad ajaloolise arenemiskäigu mitmeid tähtsaid külgi ja loovad pilte, mis jäävad kindlasti meelde. Nii on tema kirjeldus Itaalia kõlblistest oludest renessansi ajastul ja eri linnriikide poliitilisest, ühiskondlikust ja vaimlisest seisundist koostatud suure oskuse ja kujukusega ja loob erilise fooni paavstide ajaloole. Pastoril puudub Burckhardtile omane liialdav ja idealiseeriv värving ja meie käsituse järgi ei ole täiesti oma kohal see väide, millega on esinetud just selle hiilgava kujutuse vastu, nagu oleks nimelt selle hiilgava esitusega tahetud teadlikult varjata paavstide halvad teod ja püütud sel teel vähendada nende tegude tähendust. Ka teose viimaseis osis leidub mitmeid kujutusi, mis eriti selgejoonseina ja plastilistena süübibivad lugeja meelde. Nende põhjal jõuame kindlale arvamusele, et nende autor on haruldaselt sügavasti tunginud ajajärgu ellu ja tunneb end kodus olevat sündmuste käigus.

Pastori suurteose esimestele köidetele osaks saanud arvustus hargnes mitmes erisuunas. Kuna katoliiklaste laagris neid kiideti ja ülistati kõige kõlavamail sõnul, hindas protestantlik ilm nad otse alaväärtuslikeks. Me mäletame, millise masendava arvustuse osaliseks sai Johannes Jansseni Saksa rahva ajalugu Delbrücki terava ja sapise sule poolt: seda vana patriootilisromantilist ajaloolast oleks vaevalt keegi võinud põhjalikumalt maha teha. Müncheni professor August v. Druffel kirjutas Pastori paavstide ajaloo kohta samavõrra rabava arvustuse, mil siiski puudus Delbrücki loogiline teravus ja asjalikkus. Kauema aja jooksul suhtus arvustus Pastori toodangusse eriti vastupidisel viisil: ühed kiitsid seda üle määra, teised jälle mõistsid hukka. Kuid mida kaugemale edenes töö, seda enam hakkasid selle vastased mõnna, et hoolimata oma tendentsist ja puudustest töö siiski omab teatavat väärtust uute andmete ja erakordse allikmaterjali tõttu. Mõõndi, et Pastori poolt uurimisele kasutamiseks avastatud allikmaterjal oli eriti rikkalik, et ta mitte ainult ei kasutanud Vatikanri arhiivi suuri

kogusid, vaid et ta uurienergia oli ta viinud teistesegi arvurikkaisse Itaalia arhiividesse, õigupoolest küll kõigisse tähtsamasse ürikute säilitamiskohtadesse. Kuid ka väljastpoolt Itaaliat oli ta kogunud tarvilikke materjale, nimelt Viinist, Münchenist, Pariisist, Brüsselist ja samuti ka Kopenhagenist ja Stokholmistki. Ja mitte ainult trükkimata allikmaterjale ei kogunud ta. Ehk ta küll meelsamini võimalikult tarvitab seda kirjandust, mis seisab lähemal katoliiklikele harrastustele ja vaatekohtadele, on ta oma teose jaoks kasutanud ka suure hulga mitte-katoliiklikku kirjandust, nagu inglise, saksa, rootsi ja isegi soome oma. Pastori viimseile tööle osaks saanud arvustus on, niipalju kui me suudame näha, kaunis üksmeelselt tunnustanud, et tema „Daavstide ajalugu“ on kujunenud ajalooteadusliku kirjanduse chef-d'oeuvres'iks, mida peab tundma iga ajaloolane, kes uurib keskaja viimast ja uueaja esimest sajandit, ja millest igauks võib saada nii uusi vaatekohti kui ka tähtsat aines-tikku. Ja meie arvates peaks iga erapooletu hindaja kahetsema, et Pastoril ei õnnestunud viia ajaliselt kaugemale oma suurt uurimust ja käsitleda neid aastaid enne suurte konnaalsete võitluste otsustavat ajajärku XVII sajandi algupoolel, mis moodustavad niivõrt meeliharava peatüki inimkonna ajaloos ja mil alal ootavad veel lahendust nii palju hämaraks jäänud ja seni uurimata küsimusi.

Ühenduses Pastori suurteosega mainigem üht ta vähemaist uurimisist, nimelt ta tööd „Zur Beurteilung Savonarolas“. Nende arvamuste puhul, mis Pastor oli avaldanud oma suurteose kolmandas köites selle Itaalia usulise reformaatori ja poliitilise opositsioonimehe töö ja tähtsuse kohta, tema väimlise koha kohta Itaalias ja selle arengu kohta, mida on võimalik tähele panna selles isikus, tekkis poleemika, mille jooksul kiputi tugevasti Pastori kallale. Eriti võttis Savonarola küsimuse käsitlemisele Itaalia uuriija Luotto oma teoses „Il vero Savonarola e il Savonarola di Pastor“, mis ilmus Florentsis a. 1897 ja, nagu juba selle pealkirjast näha, kutsus välja võitlusse. Neile arvustustele vastas Pastor eelmainitud raamatus, jõudes lõpptulemusele, et Savonarola on ise olnud süüdi oma õnnetuses ja et ta kiriku autoriteedi vastu väljaastumisega on vääratunud rikkuma kiriku üht peadogmat. Savonarola arvas enda olevat Jumala poolt saadetud prohveti; kuid see vaim, ütleb Pastor, mis teda juhtis, polnud saadud ülevalt, sest jumaliku missiooni tunnuseks on kõige pealt sõnakuulelikkus Jumalast seatud ülemuse vastu. Pastori arvates võib Savonarola puhul täie õigusega ühineda selle hukkamõistva otsusega, mis üks tuntud uuriija, kardinal Newman on langetanud tema kohta: Savonarola hindas oma jõudu liiga suureks, ta tõusis üles selle autoriteedi vastu, mille kallale ei või keegi tungida endale kahju toomata. Ta oli sõnakuulmatu oma ülemuse vastu ja seepärast ei võinud temast saada apostlit.

Pastori väike teos Savonarolast on hoolimata sellest, et me ei saa pooldada autorile omaseid vaateid, siiski huvitavalt kirjutatud. Neile, kes soovivad süveneda Pastori ajalooteaduslikku toodangusse, maksab küll tutvuda ka sellega väikese uurimusega.

Nagu öeldud, tunnistas Pastor enda juba varakult selle kato-
liklik-kerikaalse erakonna poole, milles suure vaimustusega toimis
ta õpetaja ja isalik sõber Johannes Janssen. Ka süvenes ta, nagu
samuti tähendasime, nende meeste elukäiku, kes olid suur-saksa
ja klerikaalse erakonna juhtivaid isikuid. Nende harrastuste tõukel
kirjutas Pastor suured biograafilised teosed August Reichen-
spergerist ja Max v. Gagernist. Kuigi tundub, et mõle-
male biograafiale annab kõige suurema tähenduse see eriti
meelikõitev ainek ja need ohtrad ürikute ära kirjad, mis Pastor on
laenanud nende aktiivsete poliitikameeste järelejäänud pabereist,
peame siiski tingimata mõnna, et need tööd on õieti huvitavad
uurimused ja et mõlemad heidavad uut valgust Saksa keisririigi
tekkimisloole ja sellega ühenduses seisvaile küsimusile. Me mär-
kame, kuidas Saksa eriparteide vahekorrad on mõjutanud keisri-
riigi sisemise stabiilsuse kujunemist, milliseid vahendeid on tarvi-
tatud selles suurejoonelises ehitustöös ja, kõige pealt, milliseid
raskusi on tulnud võita neil, kes lõpule viisid selle ehitustöö. See
töö on olnud raske; seda suurem on olnud oskus, millega töö on
lõpule viidud hoolimata sellest usulisest dualismist, mis teatavasti
väga kahjutoovalt on mõjutanud saksa rahva ühistunnet ja seda
üksmeelt, mis on tingimata vajaline murdeajajärkudel suurte tule-
muste saavutamiseks. Reichenspergeri ja v. Gagerni biograafiad
pakuvad selles suhtes tänulikku ainet igähele, kes tahab süveneda
Saksa uuema ajaloo tähtsamasse küsimustesse. Kuivõrt autoril on
õnnestunud jääda objektiivseks oma käsitluses, see on teadagi ise
küsimus, kuid materjal, mida ta esitab, on igatahes õieti rikkalik
ja meelikõitev.

Ka ei või jääda mainimata, et Pastor on trükki toimetanud
Johannes Jansseni „Saksa rahva ajaloo“ jatku ja avaldanud 9 köidet
täiendusi oma õpetaja ja sõbra peateosele pealkirjaga „Erläute-
rungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte
des deutschen Volkes“. Oma õpetaja surma järel on ta veel
avaldanud ta biograafia, mis moodustab laiajoonelise ja üksik-
asjalise teose ja millest vähema kui kahe aasta jooksul ilmus viis
trükki. Mõned aastad enne oma surma avaldas Pastor ka paar osa
Jansseni kirj vahetusest.

Hinnates Pastori ajalooteaduslikku toodangut, peame, hoolimata
sellele osaks saanud teravast arvustusest ja sellest sapilisusest, mil-
lega eriti alul kritiseeriti tema suurteost paavstide ajaloo kohta, siiski
tunnustama, et ta „Geschichte der Päpste“ on viimaseaja ajaloolise
uurimistöö tähelepandavamaid saavutusi ja kuulub nende uurimuste
hulka, mis on ajalooteadusliku kirjanduse alal saanud kõige tun-
tumaks. Sel on küll oma puudused ja nõrgad kohad, milledest
arvame küllaltki selgesti kõnelenud olevat eespool; kuid sellele
teosele on omased ka paljud tugevad küljed ja suur ning püsiv
väärtus.

A. R. Cederberg.

Vadjalaste asustusest Liivimaal.

Akadeemik F. J. Wiedemann on ühes a. 1871 ilmunud kirjutises¹⁾ veenvalt tõestanud, et Bauske ümbruskonnas asuvad kreevingid on olnud vadjalased, ja häid tõendeid esitanud selle kohta, et neis tuleb näha nende sõjavangide järglasi, kes ordumeister Heidenreich Vincke von Overberchi poolt viidi Vadjamaalt ära tema sõjalise sissetungi ajal aastail 1444—1447²⁾. Kõige vanem kindel maining kreevingite kohta leidub P. Einhorni töös *Reformatio gentis letticae* aastast 1636, järelikult peaaegu kaks sajandit hilisemast ajast kui oletatav asutamismoment³⁾.

Siiski on võimalik näidata kreevingite olemasolu juba sada aastat varem alajastul. Ordumeister Hasenkamp andis 29. augustil 1543 Hinerich Mumperochile neli talu lääniks järgmiselt määratud piiridega: „... langest des vogts thor Bawsenborgs buren landt, nemlich Caupen der Russchenn oldestenn vnndt Jusse vonn Jussen“⁴⁾. Sõnasõnalt sellesama piiritõmbe sisaldab üks Christian Schroederssile antud läänikirj 19. veebruarist 1559 sellesama mõisa kohta⁵⁾; samale isikule antud läänikirjas 12. juulist 1569⁶⁾ nimetatakse „Juessen Land“ kõrval ka „Kaupen Land“. Järelikult nimetasid ka sakslased sel ajal kreevinge venelasteks. Nimi „Caupe“ esines eesti talupoegade seas neil ajal sageli; et see nimi läti alal ei näi esinevat, on ta vist küll puhast soome algupära.

Kuid ka ühes teises kohas on võimalik kindlaks teha vadja asustuse olemasolu. Otte Pitkever müüs a. 1388 „en dorp uppe lyvesch geheten Venedeculle, uppe dudesch Wattendorp“ Riia toomkapiitlile (Livländische Güterurkunden, I, 112). Sõnad „Watten“, s. t. vadjalased, on siin liivi keelde tõlgitud samavõrra valesti kui Kuramaal läti keelde sõnaga „kreevingid“. Wattendorp jäi Riia toomkapiitli omandiks kuni selle hajumiseni ja moodustas nimede all „pagus Watten“, „Wattrische Wacke“, „Wather“, „Watter“ ühe osa Sunzeli lossialast. Üheskoos Sunzeli lossiga sai ta a. 1568 toomdekaani

¹⁾ Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland, *Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VII série, tome XVII, nr. 2.

²⁾ Ibid., lk. 114 sq.

³⁾ Ibid., lk. 3.

⁴⁾ Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, 1888, lisa, lk. 1.

⁵⁾ Ibid., lk. 2.

⁶⁾ Ibid., lk. 17, kõik Zohdeni „Brieflade'st“, nüüd Zohdeni kihelkonna alla arvatud. Bornsmünde mõis asus 1558. a. ühe läti pagastiga kõrvti, vt. F. v. Klopmann, Kurländische Güterchroniken, I, lk. 141.

Jacob Mecki⁷⁾ omandiks, kelle lastelt ta ühes Siggundiga siirdus von Richterite perekonna kätte, moodustades sellest ajast peale Wattrami mõisa Sunzeli kihelkonna kirdeosas Riia maakonnas. Igal juhul asub Wattram vana liivlaste ala idapiiril⁸⁾. Kuidas kutsusid nüüd läti naabrid Wattendorpi elanikke? Vastuse sellele küsimusele saame järgmisist ürikuist. 15. mail 1456 müüsid Riia praost ja kapiitel oma kaaskanoonikule Johannes Bernerile tulud *de bonis in villa Crewin* (Livl. Güterurkunden, I, 371). Crewini asukoha võime kindlaks teha ürikuga 5. oktoobrist 1543 tõendatud piiri kindlaksmääramise järgi (ibid., II, 954) toomkapiitli Crewi („Crewisschen“) talumaade ja Essenini ning Saadseni valdaja Georg Crudeneri maade vahel: Crewi talupojad pidid asuma pärastiste mõisate Absenau, Sunzeli lossi ja Lauberni alal. Tõepoolest, mainitaksegi Sunzeli lossi vakuste hulgas Watheri kõrval ka üht nimega „Krewen“⁹⁾. Kuigi mõlemad kohad pole identsed, on siiski ilmne, et lätlased kutsusid oma soome soost naabreid ka kreevingiteks.

Juba V. Diederichs on oletanud¹⁰⁾, et ka teisigi sõna „kreeving“ ja sellesarnaste sõnade abil moodustatud läti kohanimedele tuleb selgitada samasuguste sõjavangide asustuste kaudu nagu see, mis tekkis Bauske alal. Kuid tema poolt toodud kohanimedest võivad kõige pealt arvesse tulla ainult need, mille esinemist juba keskajal me võime kindlaks teha: võib-olla, Krewen Klein-Wrangelshofi juures Papendorfi kihelkonnas, mis võrdub „tho Crewyn“ kaks adramaad Lappieri alal aastast 1412 (Livl. Güterurkunden, I, lk. 183). Paljudel kordadel esineb keskaegseis ürikuis venelaste nimetus kohanimedes: Ruschendorf Ewsti jões¹¹⁾ põlvneb vist küll Kokenhuseni vene vürstiriigi ajast, pagast „Rusche“¹²⁾ Rositteni alal a. 1456, 1478 (Livl. Güterurkunden, I, 370, 528) moodustab vististi varase jälje vene talupoegade sissetungimise kohta Lettgalliasse, mis teatavasti tugevasti asustati venelaste poolt Poola valitsuse ajal. Ennemini osutavad juba sõjavangide asustusele „das Ruszche dorp“ Kirchholmi alal a. 1523 (Livl. Güterurkunden, II, 394) Bersemünde lähedal (vrld. ibid., 128) ja „die Russche becke“, praegu Kreewuppe Rodenpoisi ja Neuer-mühleni kihelkondade piiril, milline jõgi langeb Bergshofi juures

⁷⁾ H. Lange, Die Familie von Meck in Livland, Riia 1913, lk. 151. Sealsamas ka mõned lähemad teated Wattrami üle.

⁸⁾ A. J. G. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert, 1892, lk. 34: Siggund kui kõige idapoolsem liivlaste asukoht.

⁹⁾ Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertums-kunde der Ostseeprovinzen Russlands, 1910, lk. 101.

¹⁰⁾ Baltische Monatsschrift, XXI, lk. 93—96.

¹¹⁾ *Villa Ruthenorum*; vrld. register „Livl. Güterurkunden“ I ja II osa juurde.

¹²⁾ Vist küll „das Rusche dorp“ a. 1519, Livl. Güterurkunden, II, 308.

Suure Jugla jõkke, a. 1380, 1404 j. m. (Livl. Güterurkunden, I, 109, 160, II, Register).

Eestlaste maa-alal esineb nimetus „Wenkull“ paljudel kordadel: „Fennekul“ Saarde kihelkonnas (Sitzungsberichte der altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, lk. 166), „Vennekull“ „Kleidtsoking“ Ruhja kihelkonnas¹³⁾ a. 1490, 1503, 1536 (Livl. Güterurkunden, I, 599, II, 19, 680), „Wendecole“ a. 1229 (Urkundenbuch, III, 1010), ilmselt Võnnu (saksa keeles Wenden) Ridala kihelkonnas ja sama „Wenkull“ a. 1528 (Brieflade, I, 956), edasi Venedevere“, „Vennekevere“ (Livl. Güterurkunden, I, register), mis võrdub Väänikverele Kursi kihelkonnas. Loomulikult kadusid juurdetulnukate jäljed kiiremini sel juhul, kui on tegemist vadjalaste või setudega, mitte aga pärisvenelastega.

Igatahes on Wattendorp-Venedeculle elanikud meie maale asunud varemini kui kreevingid Bauske alal. Paigutada aga viimaste sisserändamist veel kaugemasse minevikku, kui Wiedemann seda teinud, ei ole kuidagi võimalik, sest maa-ala, kuhu nad elama asetati, asustati uuesti küll alles XV sajandil sellest ajast peale, mil vahetõttu leedulastega oli muutunud rahulikuks. Asunikud teistest maa-kohtadest tulevad ka muidu mõnikord ette. Näit. on sageli käsitletud rootsi asustusi. A. 1312 tuuakse kaebuste hulgas ordu vastu ette (Urkundenbuch, II, R. 737), et ta olevat Saaremaale Kuramaalt inimesi toonud, kel ristiusuga midagi muud ühendust polnud, kui et nad olid ristitud, et neid mahutada Põide lossi. Üks jälg sellest kurelaste asustusest esineb 1453. a. pärit ürikus (Urkundenbuch, XI, 300): siin mainitakse kedagi talupoega nimega Stalдох Megeņkurgell. Eesti nimi pole see ilmselt mitte, kuid õieti sarnaselt kõlavad nimed esinevad Kuramaal, a. 1569 esineb ka otse sama eesnimi Stalдох¹⁴⁾. Küla, kust Stalдох pärit, kutsutakse Mäe-Kurla ja asub Põide kihelkonnas Paio-Kurla lähedal, mida sellesamas ürikus kutsutakse „Pagenkurgell“. Kas ka neis ei peitu kurelaste nimi?

Sääraseile ümberasustustele vihjab küll ka „Lettendorp“ Kandau kihelkonnas (Urkundenbuch, XI, 61, aastast 1450, Fircks, Neue kurländische Güterchroniken, I, lk. 97, 120 aastaist 1476 ja 1498), „das Lettouwesche dorp to Saten“ Tukkumi kihelkonnas ja linnus-

¹³⁾ A. 1534 mainitakse (Livl. Güterurkunden, II, 612) seal asuvat kellegi Martin Krewingi maa.

¹⁴⁾ Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, 1888, lisa, lk. 17; vt. ka L. Arbusow, Ein Verzeichnis der bäuerlichen Abgaben im Stift Kurland 1582—83, *Acta Universitatis Latviensis*, X, 1924, lk. 248: Dorf Laydere (Laiden Neuhauseni kihelkonnas Hasenpothi kreisis) Martin Stalдох, Stalдох Hinrich; sealsamas Gibbedoet, Ramdoet.

konnas (Burgsuchung) a. 1464¹⁵⁾. Ja kuidas on lõpuks lugu selles suhtes „Wepsküll'iga“ Narva jõel, mida a. 1503 kutsutakse ka Wepsendorp (Urkundenbuch, II, 2, 469)? Kuid, nagu juba tähendatud, ei saa kõiki ülaltoodud kohanimesisid seletada ordu ajal toimunud asustusega. Nii on kõige pealt lugu „Wendekulla'ga“ aastast 1211 Läti Henriku juures (XV, 3). Bielenstein samastab selle sõna Vön-nuga, peaasjalikult seetõttu, et ei saa leida teist sobivat kohta¹⁶⁾. Siiski on võimalik leida ühe „Venkull'i“ (Livl. Güterurkunden, I, 435, 593), mida tuleb otsida Garschenhofi alal Peterskapelli kihelkonnas¹⁷⁾, kuid mis samuti halvasti sobib Läti Henriku poolt jutustatud sündmustega. Ennemini võib oletada, et see koht asus Treidenist kirde pool: seal oli a. 1378 olemas Watzelle küla (Livl. Güterurkunden, I, 106), mida võib ära tunda Wadasch'is (Mellini kaardil) Wadaschi järve ääres (Rückeri kaardil) Würzenbergi mõisa alal (aastaist 1681—83: Wadaskeby¹⁸⁾).

Kui — nagu Wattendorp-Venedeculle juhul — vähemalt võib kindlasti väita, et liivlased nimetasid oma vadja hõimusid vene nimega, siis tuleb jälle uuesti üles seada küsimus vendide rahvusest. Bielenstein on pidanud seda ümberekslevat rahvakillukest, kes rändas Vindavi juurest Väina jõele ja sealt Koiva jõele, läti algupäraga rahvakeseks¹⁹⁾. Tema argumentid pole aga milgi määral veenvad; tema poolt toodud põhjendus preester Danieli Sydegundes pöördumise kohta, nimelt et ta ei olevat mõistnud läti keelt, osutab enimini just vastupidist, sest Daniel võeti selle järel vendide poolt rõõmuga vastu, nii et nad küll pidid tema liivi keelest aru saama. Järelikult on vendid Vindavi jõe ääres vististi vadjalased (ja samuti „Veneti“ Neemani ääres ja „Wentenēki“ Wenczininkais Windenburgi lähedal Kuralahe ääres?)²⁰⁾, kes on asunud elama kurelaste keskele. Igal juhul jääb aga kahtlaseks, kas kurelased kutsusid venelasteks vadjalasi juba viimaste sisse-rändamise ajal Vindavi jõe äärde, mis pidi toimuma ometi vähemalt umbes üks aastasada enne vendide mainimist Läti Henriku juures, sest vaevalt oli novgorodlaste valitsus juba neil ajal ingeri rannikul juba niivõrra tugev selleks, et säärane segadus nimetustes oleks võinud tekkida.

Heinrich Laakmann.

¹⁵⁾ Klopmann, Kurländische Güterchroniken I, 304; vrdl. ka P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXIII, Tartu 1925.

¹⁶⁾ Bielenstein, op. cit., lk. 337 sqq.

¹⁷⁾ Selle kohta, et Vennekulliga üheskoos nimetatud „Lange dorp gehetten dat Nige guett“ on Garschenhof, vt. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908, Riia 1909, lk. 89: „Garsenhof oder Nyhof“.

¹⁸⁾ Ibid., lk. 91.

¹⁹⁾ Bielenstein, op. cit., lk. 342.

²⁰⁾ Bielenstein, op. cit., lk. 335.

Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole.

Vennastekoguduse liikumine, mis leidis enesele Eesti alal soodsa ja vastuvõtliku pinna, avaldas siin algusest peale (XVIII sajandi teisel veerandil) sügavat ja tagajärjekat mõju eesti lihtrahva vaimlikule elule. Rõhutades rohkesti koguduseliikmete isetegevuse ja autonoomsuse momente, kujunesid vennastekogudused populaarseks rahva eneseavalduse alaks. Siin püüdsid leida rahuldust rahva usulised otsingud. Siin otsis väljendust ka tema sotsiaalpoliitiline opositsioon ja protest maksva ühiskonna korra ja selle kehatuse —kirikuõpetaja ja mõisniku vastu. Viimasest küljest on vennastekoguduse liikumine meil veel koguni uurimata ja andmestik selleks kogumata.

Üheks huvitavaks killuks sel puhul on alljärgnev väljavõte Palamuse kirikukroonikast (lk. 35—37). See on osaline koopia mainitud kiriku pastor P. E. Hirschile 1853. a. saadetud anonüümkirjast, mille eellugu selgub samast kirikukroonikast. Nagu enamik teisiigi kaasaegseid kirikuõpetajaid Liivimaal, oli ka Hirsch üldiselt vaenuline vennastekoguduse vastu. 1852. a. asus ta sellele eriti aktiivselt vastu töötama: tegi mõningaid kitsendusi selle jumalateenistuse pidamisele, sõitles vennastekoguduse õpetuste vastu juhtlustes, leeritundides, samuti ka koolmeistrite ja kirikuvõõrmündrite konverentsidel jne. Esialgu ei märganud pastor Hirsch selle vastutöötamise puhul mingit avalikku opositsiooni. Mõni aeg hiljemini aga hakkas avalduma vennastekoguduse liikmete hulgast vaenlikke häáli kirikuõpetaja vastu.

Väliselt jäi kõik siiski rahulikuks, kuni ühel septembrikuu pühapäeval 1853 kirikuõpetaja leidis oma kantseleist temale adresseeritud 20-ne kvartleheküljelise anonüümkirja. Järgimsel pühapäeval tegi Hirsch jumalateenistusel asjaloo kogudusele teatavaks ja kutsus kirja autorit end üles andma. Sel polnud aga mingeid tagajärgi. Kirja autorina hakkas kirikuõpetaja kahtlustama kedagi Palamuse külakoolmeistrit. Seepärast võttis Hirsch kuu aega hiljemini küsimuse üles ka kohalikul koolmeistrite konverentsil, kus tal kahtlustus Kõduküla koolmeister Mart Reinelleri vastu veel suurenes. Viimane oli kohaliku vennastekoguduse aktiivsemaid tegelesi, täitis selle vallaliste koori eestseisja kohuseid. Reineller eitas aga kategooriliselt tema vastu tõstetud süüdistust; ta toimis samuti ka siis, kui hiljemini kirikuõpetaja keeldus teda armulauale võtmast. Kahenädalase mõtlemisaja järel ilmus ta uuesti pastori juurde ja kinnitas pisarsilmil ja Jumala nimel oma süütust. Nüüd võeti ta armulauale. Kuid nädal hiljemini ilmus Reineller pärast jumalateenistust kirikuõpetaja juurde ja teatas pihtisaladusena, et ta

siiski on kirja autor. Järgmisel koolmeistrite ja kirikuvöörmündrite konverentsil tunnistas ta pastori pealekäimisel oma süü teatava puikleamise järel ka avalikult üles. Detsembrikuu kihelkonnakonvendil vallandati Reineller luteriusu kiriku teotamise ja neljanda käsu vastu jämeda eksimise pärast koolmeistri ametist.

Reinelleri kirja selle olulisemais osis on pastor Hirsch ära kirjutanud Palamuse kirikukroonikasse, ühes omapoolsete lühemate saksakeelsete kokkuvõtetega. Selles kirjas ilmneb selgesti selle vennastekoguduse tegelase teadlik opositsioon kirikuõpetajate vastu, mille puhul esitatakse usuliskõlblisi ja ka sotsiaalpoliitilisi motiive; avaldub siin kaudselt ka vastolu mõisnikkude suhtes.

Hans Kruus.

Ma panen immeks, et teie sellest, kes teid on kutsnud Kristusse armo läbbi ni pea lassete ennast ärrapöörda teise armo läbbi, mis on 1, rikkamast ja suremast soust sündiminne 2, surest kolist keige tarkusse kättesaminne 3, ristikoggodusse ülle wallitseminne. *Man nennt den Prediger* aus õppetaja herra, agga, kes sedda nimme ennestele on tellinud, need ei olle ellades au Issandat tunnud, kui nemmad Joan. 13, 1—15 olleksid tunnud, ei siis sedda, misga tedda ueste ristilöwad, salliks. *Man mache nur solche zu Predigern die studirt haben, aber das Studium sei 10-mal eher eine Treppe in die Hölle, als in den Himmel. Er selbst habe Studenten frech und ohne Furcht Gottes 10 Gebote übertreten sehen. So hätten auch die Prediger 1. ihre Götter zb. a,* surem kihhelkonna herra ja temma taskud b, selle herra rummalus ja tarkus, ja c, õppetaja omma kolitud südda, need on Brama, Siwa Wisnu neil, agga 30,000,000 jägo pabberi kassinusse pärrast nimmetamatta? *Viele Bücher seien nur des Geldsackes wegen geschrieben* lorrised täis ja Jumjala pühha nimmi hulkas. Mitto õppetajad on Jumjala nimme üllekohto profsessimisse kirja pannud ja sega kinnitanud, mis walle. 3, Mitto tuderitud meest on pühhapäwal kaarta lõnud, ehk teist püssiga mahhalasknud, ehk solikad wälja lõnud *u. s. w.* Kus se on kirjutud, et tuderitud üksi peavad kulutama? agga et keik woiwad koggodusses õppetada, loeme 1 Kor: 14, 29. Sa olled kirja õppinud, agga kurraf teab õigest ussust ennam kui sinna. *Hierauf redet er seinen Pastor also an:* Kust on teil se julgus, et mõnda sanna kurjemalt selletate kui kohhus on, ni kui Önnisfeggia sanna umbrohust ja temma kitkumisest, mis wasto wendade koggodusse ilma jumalakartmatta selletate. Umbrohhi, mis maast wäljatommatakse, heidetakse sönnikusse, innimest kabbelisse. Kedda siis on wendade koggodus tapnud, teie Jumjala sanna ümberpöörjad kolitud tarkussega! Sa sögge! te silmad lahti ja moista sa waimolikko asjade selletaja et ilmalikko asjade selletajad Wenne rigi sees on paljo targeminne sedda sanna selletanud ja on kurjade surmamist (umbrohho ärrakitkumist) ärrakautanud. Miks õpetaja sedda pu-seintega palvemaia põlgab? Tallopoia siggade hulkas saab kuub mullaseks. Koddawerre ja Pöłtsama omma on omma sure tar-

kussega omma wanna pessa nenda ärrapassandanud, et nemmad kumbki enam ei woinud seista ommas pessos. Pallamusse õppetaja üttelnud, et kui ta wimat korda Nawwal¹⁾ käis, siis keik kohkusid; agga kui tuderitud mees palwe maiasse tulleb, siis peab Jummal auuks ja wendade koggodusse kassuks õppetaja eest kui pörgo-hundi eest hirmo tundma ja hädda pärrast temmale au andma. Nemmad on jo sinno ees jõlledad Kristusse pärrast.

Pange agga tähhele, et teie ammet ei sa ärranaertud ja wenne pappid omma heldid tootussi wendadele ei hakka lubbama, kus jures Luteri õppetajatte leib lähheb; waid wõtke wendadega Jehowat tenida kartussega, et mitte se, kes faewas istub, teid ei naera. Marja õppetaja on jo nenda teinud mitto aastad, et tedda pimmedadgi jubba naerwad; (*und nun wird ein sehr entstelltes Geschichtchen von ihm erzählt.*) Kolbe olli uhke omma preestri nimme peäle, agga koggodus jäi ja Kolbe kaddus ja temma suggust ei olle jummalakartlikko meest üllejänud. Sadan seisko temma parremal kael; temma sugguwõssa sago pärrast teda ärrakautud. Laul 109.

Et tuderitud omma seltsiga kous on kui tallitsematta metsellajad, sedda ollen minna 2kord Wassula kõrtsis näinud. Kuida need siis, kui kirriko peäle sawad, kohhe pühhad, puhtamad kui Koggodus, ausamad kui inglid, kõrgemad kui Jummal isse on? Ma ütlen julgeste: neist ei sa enne õppetajad, kui nad 10 ehk 15 aastad olleks enne tallopoia teomehhed olnud. — Ma ütlen Paulussega: teie wallitsete kui kunningad ilma meieta ja Jummal andko, et teie wallitseks kui kunningad, et ka Koggodus teiega saaks wallitseda. Agga olgo peäle, meie olleme tallopoia sead, agga teie suurt suggu saks, meie olleme jõlledad Kristusse pärrast, teie agga ausad ja meie auutumad. Meil peab se wanna koggodusse wiis jäma, olgo teil wiis, missuggune tahtes, sest iggal õppetajal omma isse-wiis. Kus on teil nüüd se meel, mis teil wenne ussu kiusajatte aial olli, teil ja keigil õppetajattel? et palluti Saksama wendade koggodust, et piddi hea nou andma meie rahvale ja nenda teid aitma. Kes on nüüd teid keelnud töe sanna kuulmast? Kas kardate, et wendade koggodus teil leiwa wõttab? Kartke enam tedda, kes ihho ja hinge woib rikkuda pörgus.

Palwe maias saab monni kowwa sudda soiaks; sest se kirriko palwe on keigil lapsest sadik peas, lähheb siis ka kui üks libbe surnukas kanga lõngade wahrenelt läbbi egga ei te katki ei ühtegi, agga kui üks uus ja peälegi öweldamatta (tuderimatta) surnukas läbbi kanga aetakse, se peab mitto katki teggema, teised keik nühhib karwaseks. Se on tõesti tõssi.

Paulus ütleb Timoteussele, et koggodusse kässiliseks peab ka lesk naest wallitsema, kes 60 aastad wanna ja usko ausast hoidnud; kus siis neid peab tuderitama? Nüüd on ommetegi ots peas, et ka wendade koggodussel kirja põhhi on. Ei olle ka wendade koggodus 100 aastad wanna, waid 100 aastad wannem kui Lutterusse.

¹⁾ Nava külas, Palamuse kihelkonnas asus vennastekoguduse palvemaja.

ülleswõtmine õiget usko. Wendade koggodusse allustus sai wagga Hussi sõbradest seätud, kedda 100 a. enne Lutt. ärrapõlletati, kes ka ütles Lutterust tullema kui luik kõrgelt lennates, egga olle selle 2 nimme wahhel muud wahhet, kui se allandlikko ja kõrge-targamele wahhe, ja kui kegi se õppetusse pole ei hoia, mis sadab heaga Jummalat kartma se olgo ärranetud, maranata!

Egga sepärrast, et teie koolmestridega wendade koggodusse asjade pärrast kisute, weel wendade koggodus otsa ei sa. Sedda; koolmeistrid, kes tru ei olle Önnisteggia pärrast lükkawad nemmad wälja.

Koggodussel peab se wiis jäma, et Jesusse armo-õppetust ilma palgata kulutawad, teie agga ärge wõtke muido sulgegi näppo wahhele, kui musta kue mehhel ei olle Kross näppo wahhel.

Nenda kui ma õpetajaisf kirjotasin, et nad on mõisnikkude püksi taskus, nenda on ka koolmeistrid teie püksi taskus; kus tohhib siis üks Pelli preester Pali wasto üllestousta? eks Pelli kehha olle raske üllestõsta: temma on jo seest sou ja peält wash.

Wiimne kirjatunnistus: Hädda mailmale pahhanduste pärrast. ja Paulus kässib nodradele pima anda ja mitte köwwa roga — se on protsessimissed pühha kirja sannadega, mis läbbi üks luhhikesse teadmissegga innimenne pörgo pole saab sadetud, kui 1 hing sel aial surreb, kui õpetaja kangeste wendadega kiusleb ja temma ommast peäst ei tea mis õige ehk mis walle, siis surreb ta ilma et ta kellegi peäle omma ussu lotust ei toeta ja lähheb õppetaja kaela peäle pörgo.

Schluss: Nüüd annan ma jölleda jufluse se seädussegga teile, et teie ommale sest üksi tarkust ei õppi, waid kui teie Walga linnas kous ollete¹⁾, siis keigile ette loete. Se kasso annan ma Jummalä käe al teile, et kui teie sedda ei te, siis langeb se pahha töö teie kaela, tulleb wiimsel päwal, mis õppetajad eksiwad, teile.“

Varia.

Lisandusi Liivimaa liitudepoliitika ajaloole XVI sajandi alul.

Ruth Kentmann, Livland im russisch-litauischen Konflikt. Die Grundlegung seiner Neutralitätspolitik. 1494—1514 (Beiträge zur Kunde Estlands, XIV. Band, 3—4. Heft, 1929).

Käesolev töö on tekkinud prof. Hüpke ajaloo-seminaris Marburgi ülikoolis. Selle autor on töötanud ka Riias, Herderi Instituudis prof. L. Arbusovi juures, kellele ta võlgneb tänu väärtuslikkude näpunäidete eest. Nii on siin tegu huviga Balti ajaloo vastu kahest küljest — asjaolu, mille läbi kodumaine ajalookirjandus võib ainult võita. See asjaolu põhjustaski „Beiträge zur Kunde Estlands“ toimetust avaldama selle Marburgi dissertatsiooni ka Eestimaa saksa teaduslikus organis.

¹⁾ On mõeldud Liivimaa kirikuõpetajate sinodit, mis iga aasta kord Valgas kokku tuli.

Kõne all oleva loose uurimisesemeks on see kodumaise ajaloo ajastu, mil ordumeistrid hakkasid selgesti aru saama vajadusest tarvitusele võtta abinõud orduriiki idaküljest, Moskva offensiivitungi põolt, ähvardava hädaohu vastu, mis ilmnas Ivan III ajast alates. Johann Wolthus von Herse (1470—1471) oli väga õieti aru saanud, et tuleb saavutada rahu Novgorodi ja Pihkvaga, enne kui need astuvad tihedamasse ühendusse Moskva. See kavatsus oli juba nurjunud, kui Ivan III vallutas Novgorodi 1472. a. Seda raskemaks muutus nüüd vastu panna Moskva kasvanud ihadele Läänemere maa-alade järgi.

Seejuures pidi osutama äärmiselt tähtsaks katsuda ligineda sääras-tele naaberriikidele, kes oma loomuliku vastolu tõttu Moskva võisid küsimusse tulla ordu liitlastena. Säärase riigi moodustas esijoones Leedumaa. On üldiselt teada, kuidas Plettenberg jõudu pingutas Leedumaaga liidu saavutamiseks. Küll oli tal algusest peale selge, et ei saa Leedule usaldust kinkida. Siiski oli väljavaade saada Moskva vastu liitlase, olgugi vähe usaldusväärse, niivõrra väärtuslik, et a. 1501 toimus liidu sõlmimine.

Rida iselaadilisi asjaolusid raskendas aga erakordselt rahuläbirääkimisi. Kõige pealt tuli läbirääkimistes Liivimaa ja Moskva vahel arvestada kolme erilist vaatekohta — erilepinguid Kogu-Liivimaa ja Novgorodi ning Pihkva vahel ja eraldirahu Tartu ja Pihkva vahel. Teiseks käsitati Moskvas lepingut põhimõtteliselt teisiti kui lääneriikides. Moskva suurvürst asus seisukohal, nagu oleks iga rahu midagi armuakti taolist, järjekult midagi ühepoolset, tühistatavat, kuna läänepoolsete maade teadvuses lepingu mõiste juba neil ajal oli rahu iseloomulikuks tunnuseks. Edasi moodustas väga tähtsa takistuse Leedumaa vahekord tatarlastega. Nende suhete muutlikkuse juures pidi Leedu panema enam rõhku sellele, et saavutada oma naabrite — Liivimaa ja Moskva — relvaderahu, kui nendega kestva rahu kindlustamisele.

Sellele lisanes veel asjaolu, et Liivimaa linnad olid rahust huvitatud igauks oma eri seisukohalt. Nimelt hoolitses Tallinn, kelle huvid olid peamiselt suundunud Novgorodile, õigupoolest ainult oma kaubanduslike kude huvide eest; kuid igatahes pidi temagi aru saama, et ta oma asju võis edukalt edasi viia ainult ordumeistri toetuse korral. Nii ei võinud see teisiti olla, kui et Tallinn 1501. a. Volmari maapäeval vastu pani venelastega kaubitsemise keelule.

See oli aeg, mil Hansa liit ikka enam hakkas minetama oma endist tähtsust. Venega kaubitsemise küsimuses olid Liivimaa linnad juba ammugi võtnud oma iseseisva seisukoha. Kuid neilegi pannakse vastu ja nimelt põhja poolt. Sel momendil olid kõige pealt Soome asehaldurid ja linnad, esijoones Viiburi, need, kes püüdsid enda kätte saada suuri kasusid töötava otsese kaubitsemise Venega. Selle võistluse pidi peamiselt Tallinn välja kannatama. Ei saa salata, et asja nii olles Tallingi ei suutnud alati vastu panna kiusatusele osa võtta Rootsimaa kaudu toimuvast kaubitsemisest Venega, hoolimata meie maapoliitikast tingitud määrustest.

25. märtsil 1509 lõppes Liivimaa vaherahu Moskva, kuid Moskva ja Leedu vahel edasi kestev vaen jättis peaprobleemi selgitamata. Nõudis ju Poola neil ajal Leedult toetust oma ordu vastu sihitud kavatsustele. Kuna Liivi linnad pidid nägema oma eraldi-läbirääkimiste nurjumist, puhkes Vene ja Leedu vahel uuesti sõda lahti. Kuid lõpuks oligi see asjaoluks, mis soodustavalt mõjutas edaspidiseid läbirääkimisi. Ka linnad võisid nüüd 1514. a. tehtud kaupmeesterahus vähemalt saavutada, et kaotati Venega soolakaubitsemise keeld. 30. jaanuaril 1514 andsid kuningas, riigi prelaadid, nõunikud ja vasallid Vilnas piduliku rahutöotuse. Vandeandmine järgnes Võnnus 24. märtsil, kusjuures Plettenberg veel

kord kindlasti rõhutas, et varsti pidi järgnema veel lahtiseks jäänud punkti — piiride reguleerimise — selgitamine. See nõue jäi kauemat aega teostamata, veel isegi 1522. a. Poola ja Moskva vahel sõlmitud rahu järel. Alles 1557. a. lahendati see tüliküsimus ja nimelt Poolale kasulikus mõttes.

Rahu sõlmimises nägid Kogu-Hansa linnad Balti linnade eriahtsiooni ja protesteerisid ägedasti selle vastu. Novgorodi kontori uuesti-avamine pidi niisuguste asjaolude juures teostuma ainult Liivi linnade poolt. Oigupoolest omas ainult Tallinn nüüd veel selle ahtsiooni vastu otsest huvi.

Töö lõpul heidab autor olulisega piirduva pilgu Ida-Euroopa poliitilistele vahekordadele.

Saksa rahva Rooma riigi keiser jõudis 1515. a. kokkuleppele Poolaga. Preisi anti välja Poolale, mille vastu keisririik osutas siis suuremat huvi kui oma kõige vanema koloonia iseseisvuse vastu. Sellest ajast alates on osa, mis Rooma riik mängib Liivimaa suhtes, täiesti kõikuv. Kirde-Euroopa rahvaste teadvuses püsis veel kujutelm, et Vanas-Liivis on veel maksvusel mingi Rooma riigi ülemvõim. Tõeliselt oli aga Preisi poliitilise korra ümberkujundamise järel (a. 1525) Liivi orduriik isoleeritud ja sellega oli ta hukkumine otsustatud. Et see järgnes alles 1560. a., see sõltus teistest välistest asjaoludest: Krimmi tatarlaste retkedest ja Iwan IV alaeasusest.

Autor on oma selges, väga hoolikalt üksikasjul peatuvas käsitluses jagu saanud õieti raskepärasest ja mitte kergesti kujundatavast materjalist. Ei tohi siiski jätta mainimata, et oli juba olemas eeltöö selleks, nimelt Harald Cosack'i uurimused ajakirjas „Hansische Geschichtsblätter“ (1915—1927) Liivimaa ordumeistrite Venemaa-poliitikast XV sajandi lõpul.

Oleks tänuväärt ülesanne jätkata seda tööd silmas pidades Kirde-Euroopa üldpoliitilist seisundit. Ordu iseseisvuse hukkamisele järgneval ajajärgul ei puudunud ju katsed tagasi pöörduda endiste olukordade juurde. Olgu siin ainult juhitud tähelepanu neile kavatsustele, milledega 1578. a. paiku esines pfalzkrähv Georg Hans von Veldenz ühenduses „Liivimaa opričniku“ Heinrich v. Stadeniga, et välja kutsuda Euroopa hiiglakoahtsiooni poolt peetav ründamissõda Moskva vastu. See plaan, nagu nii mõnigi teine sel ajastul, ei jõudnud teostumiseni; ja selle õnnestuminegi oleks ainult põhjustanud lõpmatuid edaspidiseid konflikte. Kuid selle probleemid on hiljemini uuesti esile kerkinud: Põhjasõja ajal kui ka veel meiegi päevil.

O. Greiffenhagen.

*

Tänavu kevadel ilmus Tartu Õpetajate Seminari kogukas ajalugu „Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928“, mis käsitleb mainitud kooli elu-olu saja aasta kestusel. Käesolev teos on suurim ja põhjalikum kooli ajalugu üldse Eestis. Et seminari kasvandikkudel on olnud, eriti alates rahvuslikust ärkamisajast, eesti kultuurilmas suur tähtsus, siis ei tohiks küll kuidagi tunduda ülearusena säärane põhjalik kooliajalugu, seda enam, et senini see tööala meil on olnud koguni sõi-dis.

Eeltöid teose koostamiseks on tehtud alates 1924. aastast, mil sellekohane komisjon tegi korralduse seminari ajalooks tarvilikkude materjalide kogumiseks. Kokkutulnud ainestik käsitles peamiselt seminari tegevust ajal, mil selles valitses vene õpekeel. Vastavalt sellele asjaolule on käesolevas teoses see ajajärk leidnudki kõige tihedama käsitluse.

Teos koostub sissejuhatavast osast ja kolmest peaosast. Sissejuhatavas osas annab prof. P. Põld kirjutises „Pilk õpetajate ettevõlmis-

tus asutiste minevikku Eestis“ lühikese ülevaate õpetajate ettevalmistusest varemast ajast peale. Teose peaosa esimeses kirjutises „Tartu I Õpetajate Seminar (saksa õppekeelele)“ (lk. 10—67) käsitleb seminari direktor J. Tork kooli tegevust ajal, mil selles oli õppekeelena tarvitusel saksa keel. Et autoril ei olnud tarvitada eriti rikkalikku materjali, siis on see osa pidanud jääma tublisti hõredamaks kui keskmine osa „Tartu II Õpetajate Seminar (vene õppekeelele)“ (lk. 68—214). Tork käsitleb oma ariiklis kooli ajalugu eriperioodidel (aastail 1828—1842, 1842—1865 ja 1865—1889), puudutades kooli arenemise ainelisi ja vaimlisi tingimusi, õppekavasid, õpetust, õppevahendeid. Seda ülevaadet täiendavad seminari endiste õpilaste isiklikud mälestised ja koolis teotsenud pedagoogide ja kasvandikkude eluloolised andmed. Olgu mainitud, et rahvusliku ärkamisaja tegelastest kooli kestvuse esimestel perioodidel seal on õppinud Fr. Kuhlbars, Jakob Pärn ja Johann Kunder.

Õige huvitavaks on kujunenud ajalooline ülevaade Vene ajast, mille on kirjutanud toleaeagne seminari kasvandik kirjanik M. Kiirats. Kahtlemata vääriivad selles osas kõige enam tähelepanu need leheküljed, mis käsitlevad kooli õpetajate ja juhatajate meelsust ja õpetamisviise, samuti ka õpilaste meelsust ja nende arenemistingimusi. Selle osa väärtust aitavad tõsta arvurikkad näited ja iseloomustused, mis saadud seminari endistelt kasvandikkudelt. Väga huvitavad ja väärtuslikud on ka andmed selle kohta, millistes oludes tuli Tartu seminari lõpetanud isikul elus töötada, kuidas suhtus neisse rahvas ja milliseks kujunesid nende suhted luteriusu vaimulikkudega ja rahvakooli inspektoritega. Nagu esitatud andmed näitavad, on rahvakooliõpetajal üldiselt tulnud teotseda võrdlemisi õige rasketes tingimustes peamiselt ülemuse vaenuliku suhtumise ja ainelise olude kitsikuse tõttu. Siiski on enamik Tartu Õpetajate Seminari kasvandikest kohusetruult täitnud oma rasket ülesannet, ohverdades ohrasti oma energiat ka üldse kultuuri levitamise tööle oma tegevuspiirkonnas. Selleks on kaasa mõjunud ka neile omane töökus, mille nad endiga kaasa töid seminari, kus see internaadielu tõttu veelgi süvenes ja arenes.

Teose kolmandas osas „Tartu seminar Eesti iseseisvuse päevil“ käsitleb J. Tork seminari uuestiamamist Eesti iseseisvuse ajal ja selle väljaarenemist moodsa pedagoogika nõuete kohaselt. Igauks, keda huvitab meie kooliajalugu jälgib muidugi suure huviga sedagi osa. Silmapaistev on asjaolu, et seminari viimasel teotsemisperioodil on selles õpetajaina teotsenud rida meie parimaid pedagooge, mis asjaolu muidugi pidi kaasa mõjuma kooli haridusliku tasapinna tõstmiseks.

Raamatu väärtuste hulka tuleb arvata, et selles on toodud seminari kasvandikkude elulood õige ohral määral nii sellest ajastust, mil selles oli õppekeeleks vene keel kui ka kooli teotsemisperioodist Eesti iseseisvuse ajal. Elulugude juurde on ka pildid lisatud osalt üksikpiltidena, osalt rühmpiltidena. Ka muidu on raamat rikkalikult illustreeritud.

Teose käsitus on populaarne ja selge ning tundub lugemisel meeldivana ning kaasakiskuvana, nii et seda tööd sellestki seisukohast tuleb pidada täiesti õnnestunuks. Puhtteaduslikust seisukohast võiks vast teha mõnesuguseid etteheiteid käsitluse mõningate ebatasasuste j. m. pärast, kuid üldiselt ei tundu teose puudused kaaluvatena. Seepärast võib seda raamatut soovitada igale, kel armas meie rahvuskultuuriline ajalugu — igatahes tasub raamatu sisu rikkalikult selle lugemiseks vajalise ajalutuse.

H. Sepp.

12-74323,4

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab 1929. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, O. Liiv, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, N. Treumuth, J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2. kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub oktoobrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927. ja 1928. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.